

Is het Nederlands wereldkampioen sjwa?

Jozef Van Loon, UAntwerpen en KANTL

Samenvatting

De sjwa is de meest voorkomende, meest bestudeerde en minst begrepen klinker van het Nederlands. In het Standaardnederlands kan een onderscheid worden gemaakt tussen een epenthetische sjwa, een reductiesjwa en een vaste sjwa. Alleen die laatste heeft de status van een zelfstandig foneem. De andere sjwa's zijn door hun variabele realisaties naargelang van dialect en omstandigheid fonologisch lastiger te beschrijven. Bij de epenthetische sjwa, die ondanks zijn hoge ouderdom geen standaardtaal is kunnen worden, contrasteren de Centraal-Nederlandse met de zuidwestelijke en noordoostelijke regiolecten. Het onderzoek van de reductiesjwa heeft zich tot nu toe geconcentreerd op pretonische lettergrepen van vreemde woorden. Hij komt echter net zo goed voor in erfwoorden en in posttonische lettergrepen. In beide gevallen zijn er scherpe tegenstellingen tussen Noord en Zuid, die echter meestal niet ouder zijn dan de zestiende eeuw en in sommige gevallen pas in het Hedendaags Nederlands zijn ontstaan. De tegenstelling is toe te schrijven aan ingrijpende prosodische verschillen, die echter een nog onontgonnen terrein zijn in de neerlandistiek. De Nederlandse sjwa heeft zijn positie in de loop der tijden nog versterkt doordat hij vanaf de twaalfde eeuw een kenmerkend bestanddeel werd van grammaticale partikels (*een, er, de, ge*), een kenmerk dat het Nederlands vooral met het Frans en het Engels deelt. Een ingrijpend verschil met de Engelse ontwikkeling ontstond omstreeks het jaar 1000. Het Laatoudengels hield bij Romaanse leenwoorden vast aan de Oudgermaanse klemtoonregels, terwijl het Nederlands moeiteloos de vreemde accentuering overnam.

Abstract

The schwa is the most frequent, most studied, and least understood vowel of Dutch. This is due to its multi-faceted nature. Following De Schutter 1975 and Van Oostendorp 2000, a distinction must be made between an epenthetic (*mellək*), a reduced (*kəpət*) and an underlying schwa (*baloven, varrijzen*), only the last of which has the properties of an independent phoneme. Because of the great amount of phonetic variations, the other schwas are less easy to grasp. The reduced schwa, which occurs in pretonical as well as posttonical positions, is realised quite differently in Northern and Southern Dutch. The differences are rather recent and date from the 16th till the 20th centuries. They were caused by remarkable, as yet unexplored dialect contrasts in intonation contours. As to the epenthetic schwa, the dominant Cen-

tral Dutch area shows opposite effects against southwestern and northeastern dialect varieties. The schwa has amplified its unique position since the Late Middle Ages by developing into an important grammatical particle just as it did in French and English. A drastic break with English occurred at the end of the Old English period. Late Old English stuck to the Old Germanic rule by also stressing loan-words on the first syllable, whereas Middle Dutch adopted them with the stress they had in Old French.

1. METHODOLOGISCHE VOORBESCHOUWINGEN¹

De sjwa is een foneem apart. Dat blijkt alleen al uit zijn benaming. Alle foneemen worden benoemd met de letter of klank waarvoor ze staan, behalve de sjwa. George Bernard Shaw merkte in zijn puntige stijl op dat de sjwa wel de meest voorkomende klank in het Engels is, maar als enige niet over een eigen letter beschikt. Om over de sjwa te spreken, moeten we ons inderdaad behelpen met ‘*euh*’, wat we uit schaamte uiteraard liever niet doen, of met een Hebreuws woord dat ‘leegte’ betekent en dus nog minder zegt dan nietszeggende benamingen als ‘klank’ of ‘geluid’. De terminologische vaagheid geeft aan dat we voor een niet eenvoudig te beschrijven verschijnsel staan.

De sjwa is niet alleen in het Nederlands, maar ook in de ons omringende talen de meest voorkomende vocaal. Hij is ook de meest bestudeerde klank van het Nederlands, zeker nadat Spektator in 1981-82 er een themanummer en Van Oostendorp in 2000 een volledig boek aan wijdde. Toch blijft hij de minst bekende van alle klanken.

Het onderzoek van de Nederlandse sjwa heeft zich in hoofdzaak op twee aspecten toegespitst: zijn fonologische status en zijn prosodische eigenschappen. De tweedeling valt in grote lijnen samen met verschillende methodologieën. De fonetische realisaties van de sjwa zijn vooral onderzocht in empirische studies van dialectgeografische (Van den Berg, 1958; Stroop, 1974; 1988) en sociometrische aard (Kloots, 2011; Kloots e.a., 2012). Studies over de suprasegmentele effecten van de sjwa (syllabering, prosodie, klemtoon) zijn aanzienlijk talrijker en vrijwel uitsluitend generativistisch van inspiratie

¹ Mijn dank aan de anonieme beoordelaars en enkele vakgenoten (L. De Grauwe, G. De Schutter, M. Devos, L. Keymeulen, H. Kloots, J. Verhoeven en D. Vermandere), voor hun kritische commentaren en aanvullingen op de eerste versie van dit artikel die dateert van 2016 en bestemd was voor het huldenummer dat Johan Taeldeman in dat jaar zou worden aangeboden. Hij heeft het echter niet meer mogen zien.

(o.m. De Schutter, 1975; Spektator, 1981-82; Trommelen, 1984; Nijen Twilhaar, 1990; Visser, 1997; Van Oostendorp, 2000). De aandacht van zoveel Nederlandse taalkundigen voor de sjwa is niet toevallig. De sjwa is niet alleen het frequentste foneem van het Nederlands, maar gedraagt zich tevens zo wispelturig dat hij een uitdaging vormt voor elke taalkundige, niet alleen voor neerlandici. Het Nederlands is overigens alleen al door zijn bonte dialectische schakering in een compacte ruimte een gedroomd terrein voor taalkundig onderzoek, temeer omdat het dialectologisch en diachroon een van de best ontsloten talen ter wereld is. De Nederlandse taalkunde, met name de dialectologie, zou er zeer mee gebaat zijn indien ze haar onderzoek van ogenschijnlijk provincialistische verschijnselen, waarvan de sjwa er slechts één is, niet onder de korenmaat zou zetten, maar telkens in een typologisch vergelijkend perspectief zou kaderen. De inventaris van verschijnselen in Haspelmath e.a. 2005 kan daarbij als eerste leidraad dienen.

2. DE FONEMISCHE STATUS VAN DE SJWA

Hoewel de sjwa met voorsprong de meest voorkomende en intussen zowat de best bestudeerde vocaal van het Nederlands moet zijn, is een van de meest fundamentele vragen, die over zijn precieze fonemische status, niet uitgeklaard. Afgezien van vroege uitzonderingen als Paardekooper (1949) in structuralistische en De Schutter (1975) in generativistische zin, is het opvallend dat de sjwa in de oudere literatuur nauwelijks meer aandacht kreeg dan andere fonemen. De geringe aandacht hing voor een deel wel samen met het feit dat de sjwa geen precies articulatiepunt heeft en intrinsiek ‘kenmerkloos’ is (Van Oostendorp, 2000, p. 133; Kooij & Van Oostendorp, 2003, p. 69), waardoor hij niet goed in een symmetrische matrix valt in te passen. Bovendien is de sjwa een wispelturig duiveltje. De ene keer is hij er, een andere keer weer niet (vgl. *berg* naast *beræg*, *kapot* naast *kapot*). In de oudere literatuur kende men hem dan ook vaak geen eigen foneemstatus toe. Auteurs als A.W. de Groot (1941; 1962, p. 237), Paardekooper (1949, p. 74), B. van den Berg (1958), Morciniec (1963), Collier & Droste (1977, pp. 14, 49) stelden /ə/ gelijk met de /œ/ van *put*.

Ook in de literatuur over de sjwa in andere Europese talen is die aarzeling te merken. Daniel Jones (1950, pp. 89-90) noemde de Franse *e muet* een accidenteel geluid en aarzelde hem als een apart foneem te beschouwen. Hij legde zich daar ten slotte bij neer omdat /ə/ en /œ/ zijns inziens niet dezelfde ‘*man-ner of use*’ hebben, waarmee hij zo iets als de intuïtie van de taalgebruiker be-

doelde zoals die in het spellingverschil tot uiting komt. Recenter ziet Verluyten (1988, pp. 4, 17) geen verschil tussen de voortonige klinkers van *selon* en *seulement*, of van *genêt* en *jeunet* en stelt hij beide gelijk aan de beklemtoonde /œ/ van *peur*, *oeuvre*, die bij accentloosheid de sjwa zou opleveren. Basbøll (1988, pp. 18-19) wijst erop dat /ə/ en /œ/ ook in het Deens goed op elkaar lijken, maar onderscheidt beide fonologisch als resp. ‘neutraal’ en ‘vol’. Hij noemt /œ/ een gemarkeerde klinker en /ə/ de meest ongemarkeerde omdat die het verst verwijderd is van de drie kardinale vocalen. Hij verduidelijkt echter niet wat dit onderscheid fonemisch betekent. De genoemde opvattingen over de identiteit van /œ/ en /ə/, die ook bij Chomsky & Halle te vinden zijn (1968, pp. 110-126), zitten nog vast in de fysiologie en de fonetiek, hoewel daarvoor al in 1929 was gewaarschuwd door de grondlegger van de fonologie, Trubetzkoy (vertaling A.W. de Groot, 1962, p. 225):

Men kan niet genoeg de nadruk leggen op het verschil tussen de fonetische en de fonologische wijze van spreekklanken te beschouwen. In tegenstelling met de fonetiek, die een natuurwetenschap is en zich met de geluiden van het menselijk spreken bezig houdt, onderzoekt de fonologie de geluidsvoorstellingen van de menselijke taal, en is dus een deel der taalkunde.

In de fonologie gaat het niet om fysische registratie en meting van klanken, maar om hun ‘zingeving’ en conceptuele realiteit die slechts bestaat bij de gratie van (asymmetrische) opposities die tezamen het foneemstelsel constitueren. De woorden van Trubetzkoy zijn niet mis te verstaan als een waarschuwing voor een verenging van de taalkunde tot een meetkunde en het meten om het meten. Ze hebben nog niets van hun actualiteit verloren nu de mechanica in de fonetische laboratoria van zijn tijd is vervangen door de micro-elektronica.

Het dient gezegd dat er onder de eerste generatie fonologen heel wat auteurs waren die de Nederlandse sjwa wel als een zelfstandig foneem beschouwden. Reeds Van Ginneken, Van Wijk, Cohen c.s. (1959, p. 39) en Heeroma (1959-60, p. 187) onderscheidden de sjwa van de /œ/. Het fonemisch onderscheid was vast te stellen met minimale paren als *kattenrug/katterig*. Beide woorden kunnen onder bepaalde omstandigheden (nonchalance, Hollands, bepaald zinsaccent) weliswaar identiek klinken, maar hun realisaties zijn niet altijd onderling uitwisselbaar (voor andere criteria zie verder).

Ook de Franse sjwa wordt nu meestal als een zelfstandig foneem beschouwd, verschillend van /œ/ (Noske, 1988; Tranel, 1988; Morin, 1988). De enige

klank waarmee de sjwa in het Frans kan alterneren, is immers niet /œ/, maar ofwel /e/ (*él₂ver* ~ *él₂vation*) (voor de voorwaarden zie verder) ofwel /ɛ/ zodra hij onder de klemtoon komt te staan: *ach₂ter* ~ *j'ach₂ète*, *j₂ter* ~ *je j₂ette*. Toch komt een sjwa ook als [œ] voor wanneer hij de klemtoon krijgt, niet alleen in gemarkeerde replieken als '*Prends-le!*', '*Parce que!*' (Basbøll, 1988, p. 16), maar ook in de courante combinaties '*C₂e que (je vous dis)*' en vooral '*Et c₂e (malgré les difficultés)*'. In het Nederlands zijn beklemtoonde sjwa's slechts mogelijk bij bijzondere zinsintonaties als '*Dat is j₂e van het*' of '*Hij is dé man die het moet doen*'.² De sjwa kan ook aan het zinseinde een verhoogde toon krijgen om de aandacht gespannen te houden op wat nog moet volgen, zoals in de vraagzin '*Wat bedóel j₂e?*' of aan het eind van een openende bijzin: '*Toen we hem zágén, koos hij het hazenpad*'. Zowel in het Frans als het Nederlands zijn dat echter vrij recente randverschijnselen (voor het Frans zie Bourciez 1967, pp. 43-46).

Er zijn nog andere criteria om de Franse sjwa als een apart foneem te onderscheiden. Hij verschilt van alle andere Franse fonemen en in het bijzonder van /œ/ doordat hij tussen bepaalde consonanten volledig verdwijnt. *Genét* 'brem' wordt gerealiseerd als [žnɛ], *jeunet* 'piepjong' blijft echter [žœ'nɛ] (Verluyten, 1988, p. 4). Het Frans zet met de elisie een Proto-Romaanse tendens voort waarbij onbeklemtoonde vocalen in de penultima werden gesyncopeerd: lat. *calidus* > *chaud*, *colapum* > *colpe* > *coup*. Die verdwijneigenschap kenmerkt de sjwa wel bij uitstek als het meest ongemarkeerde van alle fonemen. De ingewikkelde voorwaarden waaronder de deletie in het Frans gebeurt, kunnen hier niet worden besproken (zie daarvoor o.m. Noske, 1988, pp. 64-65). Een van de fonologische basisvoorwaarden die in procesmatige benaderingen over het hoofd wordt gezien, is de eerbiediging van de distinctiviteit. De sterke drang van het moderne Frans om sjwa's zoveel mogelijk uit te stoten, kan namelijk worden geblokkeerd wanneer een ambiguïteit dreigt te ontstaan. De elisie kan vrij haar gang gaan wanneer dat een ongewone consonantcluster met stemhebbende fricatieven oplevert, zoals /lv/ in *élever*, /žn/ in *genét*, /dvr/ in *tu devrais* enz. (zie reeds Bourciez, 1967, p. 46). Bij die clusters is er immers geen gevaar voor homonymieën. Het Frans, dat berucht is om zijn *calembours*, laat echter ook elisies toe die wél tot ambiguïteiten kunnen leiden, zoals in *serrement* 'beklemming' en *serment* 'eed', *appelons*

² Volgens sommige etymologische woordenboeken gaat *beu* (*iets beu zijn*) terug op een interjectie die afkeer uitdrukt. De open vocaal van het tussenwerpsel *beuh!* (als in *oeuvre*) moet dan bij de lexicalisering tot *beu* een gespannen klinker zijn geworden, in overeenstemming met een wetmatigheid dat in het Nederlands (en andere talen) geen halfoopen eindvocalen voorkomen.

[aplɔn] en *aplomb* ‘loodrecht’. Men merkt echter al meer terughoudendheid bij het elideren van de sjwa van *porterait* ‘zou dragen’ tot *portrait*, nog meer wanneer het dezelfde woordsoort betreft, zoals van *peluches* ‘knuffelbeest’ tot *pluches* ‘pluizen’, van *pelage* ‘pels’ tot *plage* en zeker van *pelote* ‘balletje’ tot het obscene *plotte* ‘vulva’ (in het Québécois). Morin (1988, p. 188) geeft als uniek voorbeeld van een onmogelijke elisie slechts *appellation*, dat in tegenstelling tot *appelé* [aplé] niet kan worden gesyncopeerd tot **aplation*, dat volgens Morin (die moedertaalspreker Frans is) zelfs niet wordt begrepen.³ De enkele voorbeelden laten zien dat een beregeling van de sjwa-elsie in het Frans lexeems specifiek kan zijn en rekening moet houden met concurrerende lexemen.

De fonemische sjwa van het Nederlands alterneert in tegenstelling tot de Franse niet met een geëlideerde allofoon. Zijn distinctieve functie springt het meest in het oog wanneer hij als morfofoneem betekenisverwante woorden onderscheidt: *goed/goedə*, *hout/houtə(n)*, *loop/lopə(n)*, *agent/agentə*, *boek/boekə(n)*, *də/die*. Hij maakt ook het verschil tussen paroniemen als *al-ləs/als*, *bəladen/bladen*, *bəraad/braad*, *əronder/ronder*, *gəleiden/glijden*, *gəruis/gruis*, *vərrezen/vrezen*, *tərrein/trein*, *hinnəken/hinken*, *plan-nətje/plantje*, *werkəloos/werkloos*, *smakəloos/smaakloos*, *eində/eind* ‘afloop van een gebeurtenis’ vs. ‘ruimtelijk traject’ enz.

Hoewel nu vrij algemeen wordt aanvaard dat /ə/ en /œ/ niet als één foneem te beschouwen zijn, is het opmerkelijk dat (de westerse) talen die een sjwafoneem hebben ontwikkeld, ook over een foneem /œ/ beschikken. Nochtans is deze geronde middenvocaal universeel veeleer een zeldzaamheid: Frans *peur*, *oeuvre*, Duits *gönnen*, *Gehöft*, *Köln*, Nederlands en Afrikaans *dus*, *put*, Engels *cut*, *shut*, *sun* (in N.-Engeland en de V.S. met /ə/ uitgesproken; Jones, 1950, p. 62). Het doet de vraag rijzen of het ene foneem het ontstaan van het andere niet in de hand heeft gewerkt, zonder dat men in het algemeen kan zeggen of de gangmaker nu de sjwa dan wel de /œ/ is geweest. De /œ/ van Nederlands *dus*, Engels *shut*, Frans *gueule* is niet ouder dan de late middeleeuwen. De sjwa is er echter al eeuwen ouder. In het Duits is het echter de sjwa die jonger is dan de /œ/ van *Köln*, *gönnen*, die in de tiende eeuw doorumlaut uit /o/ ontstond.

³ Morin gaat niet in op de reden voor deze blokkering. Mogelijk wordt het onverstaanbare **aplation* geassocieerd met het betekenisveld rond *aplati* ‘afgeplat’ of met *ablation* ‘chirurgische wegname’. Een gelijkaardig voorbeeld is **renouvement* i.p.v. *renouvellement*.

3. DE EPENTHETISCHE SJWA

3.1. EEN VERGELIJKING MET HET FRANS

Met de afbakening van de fonemische sjwa zijn niet alle sjwa's van het Nederlands beschreven. De sjwa is in dat opzicht een buitenbeentje vergeleken met andere klanken in het Nederlands. Gearticuleerde klanken als [a] of [b] zijn onder vrijwel alle omstandigheden aan de fonemen /a/ en /b/ toe te wijzen. Bij de sjwa is dat niet zo. Veel ə-klanken in het Nederlands en zijn dialecten corresponderen niet met het sjwafoneem. Methodologisch is het belangrijk de fonemische sjwa te onderscheiden van de onechte of labiele sjwa's.

Volgens Van Oostendorp (2000, p. 131) kunnen in het Standaardnederlands synchroon drie soorten sjwa worden onderscheiden: de vaste sjwa (*gəluk, schotəl*) (zie 2), de epenthetische sjwa (*melk > melək, berg > berəg, glas > galas*) (zie 3.2) en de reductiesjwa (*kapot > kəpot, aardig > aardəg*) (zie 4 en 5). De onderscheiding, die licht verschilt van die van De Schutter (1975, pp. 174, 201), voor wie /ə/ enkel als morfofoneem of demarcatiesignaal fonemisch is, is ook vanuit een klassiek fonologische benadering te rechtvaardigen. De drie soorten sjwa hebben fonologisch een verschillende status, die nog kan verschillen naargelang van de dialectachtergrond (zie 3.2).

Uit sonagrammen blijkt dat het aantal allofonen van een foneem even groot is als er positionele omgevingen zijn van het foneem. Truby (1959, geciteerd door Pilch, 1964, p. 114) spreekt zelfs van een astronomische hoeveelheid. Voor de sjwa moet dat aantal bijzonder hoog liggen, zoals ook experimenteel is vastgesteld (Van Bergem, 1995; bij Van Bree, 2014, p. 197).⁴ Zijn articulatie-ruimte kan immers overlappen met die van alle andere vocaalfonemen. Conditionerende factoren zijn de omringende klanken en de spreesnelheid, maar dat zijn lang niet de enige. De bonte schakering aan allofonische, dialectische en allomorfische varianten maakt de sjwa de meest complexe vocaal van het Nederlands. Het zegt genoeg dat de meest voorkomende klank van het Nederlands (voorlopig) geen aparte behandeling heeft gekregen in de *Fonologische Atlas van de Nederlandse Dialecten* (1998-2005), al zijn aanzetten daartoe gegeven (o.m. Stroop, 1974; 1988; De Schutter, 1975; Taeldeman, 1978; 1985 enz.).

⁴ De articulatieplaats van de sjwa is daardoor niet exact te lokaliseren. Dat laatste is nog frappanter bij de /r/, die apicaal, dorsaal of uvulair kan worden gerealiseerd en desondanks in de perceptie als één foneem fungeert.

De complexiteit van de Nederlandse sjwa blijkt voorts uit een vergelijking met het Frans. De Franse sjwa is in een aantal grote studies zo goed als exhaustief behandeld (literatuur bij Verluyten, 1988 en Van Oostendorp, 2000, pp. 230-261), wat aangeeft dat hij relatief eenvoudig te beschrijven is. Een vergelijking met het Frans is ook cultuurhistorisch van belang omdat het Nederlands de hele geschiedenis door aan het Frans zeer veel woorden met pretonische vocaal heeft ontleend (zie 5.2.1) en er ook taaltypologisch merkwaardige convergenties zijn (zie 4.2.1; 5.2.2. en 6).

De Nederlandse sjwa blinkt in tegenstelling tot de Franse uit door de vele timbres die hij kan aannemen. Het Franse sjwa-foneem treedt slechts op met de allofonen /ɛ/, /e/ of /-/, onder voorwaarden die vrij nauwkeurig te definiëren zijn (zie 2). Een reductiesjwa als in *papier~pəpɛr* is er onbekend en het bestaan van een epenthetische sjwa, die in het Nederlands eveneens heel gewoon is, is in het Frans erg twijfelachtig. Het vrijwel enige geval is de ‘anorganische’ sjwa die ontstaat aan het wordeinde: *un contact(ə) possible* of *ce film(ə)-là* (Tranel, 1988, p. 106; Morin, 1988, p. 174). Volgens sommigen heeft deze fonotactische ‘lubrifiant’ foneemstatus. Aangezien er in de auslout geen verschil te horen is met woorden als *acte, pacte, palme* enz., wordt als onderliggende nucleus *contac-tə* verondersteld (Van Oostendorp, 2000, pp. 233-4; zie ook 6). Hetzelfde geldt voor *film(ə)*, waarvan de auslout ondanks het spellingverschil niet anders klinkt dan die van *calme, palme* enz. De foneemstatus van de paragogische /-ə/ is betwifelbaar. Het betreft een fonotactisch verschijnsel dat het omgekeerde is van de sterke syncoperingstendens binnen het woord (*deuxième*) en gecultiveerd wordt in het zogeheten *français cravate*. Deze sjwa is wel gedistingeerd, maar niet distinctief.

Het Frans heeft de sterke neiging woordinterne sjwa’s te elimineren en zelfs een uitgesproken afkeer van epenthetische sjwa’s. Waar het kan, worden sjwa’s gedeletet (*viv’ment, deuxième’ment*), tenzij een ‘onuitspreekbare’ cluster zou ontstaan, zoals in *manifestement, exactement*. Ook in *tendrement, simplément, débarquement* is geen elisie mogelijk. Bij elisie tot **tendr’ment* ontstaat immers het risico op een ongewenste epenthetische vocaal en op niet-welgevormde bijwoorden als **tendərment, *simpəlment, *débarəqment*, die in het Frans automatisch zouden worden omgezet tot **tenderment* (gespeld **tenderrement*), **simpelment*, waardoor de paradigmatische conformiteit met de basiswoorden *tendre, simple, débarquer* zou zijn verbroken.⁵ Een uniek voorbeeld waar zich in het Frans toch een epenthetische vocaal heeft kunnen

⁵ Een merkwaardig voorbeeld van zulke reactie is de omzetting van sjwa in <é> in ‘*Me demandé-je*’ ‘vraag ik me af’, ‘*Pensé-je*’ ‘denk ik zo’.

ontwikkelen, is de uitgang van de conditionalis in *vous mettriez, connaîtriez, perdriez*. Zonder dat zich hier een /ε/ tussennestelt, worden deze vormen (volgens Tranel, 1988, pp. 107-108) in de huidige standaardtaal uitgesproken als [mɛtəʁjé], [kɔnɛtəʁjé] en [pɛrdəʁjé]. De uitzonderlijke epenthesis wordt wellicht gedoogd onder de invloed van de eerste verbuiging, waar vormen als *parlâriez, demandâriez* regulier zijn. Een vorm als [mɛtəʁjé] enz. is in dat geval niet te beschouwen als een epenthese, maar als een paradigmatische nivellering.

3.2. DE EPENTHETISCHE SJWA EN DE SYLLABIFICATIE

Parasitaire vocalen, naar Duits voorbeeld ook wel ‘woekervocalen’ genoemd (Heeroma, 1959-60, p. 195), treden meestal posttonisch op: *ber(ə)g, ker(ə)k, war(ə)m, vol(ə)k*. Eerder zeldzaam en louter dialectisch zijn pretonische woekervocalen als in *g(ə)las* (cf. infra). In tegenstelling tot het Frans, dat sjwa’s zoveel mogelijk elimineert, zijn epenthetische sjwa’s in het Nederlands heel gewoon en zelfs karakteristiek. In het Duits (Paardekooper, 1949, pp. 76, 84) en het Engels (de indruk van ə-epenthese in *-able* enz. is veroorzaakt door de spelling) komen ze niet voor.

De tolerantie tegenover svarabhakti’s in de standaardtaal is echter controversieel. Noord-Nederlandse auteurs maken vanouds geen bezwaar tegen het gebruik ervan. Volgens hen zijn sjwa-loze vormen zelfs ‘*onnatuurlijk of dialectisch*’ (Zwaardemaker-Eijkman, 1928; Paardekooper, 1949, p. 84) en ‘*gewild en on-Nederlands*’ (Kaiser, 1950; bij Kloots e.a., 2002, p. 102). Deze auteurs keerden zich daarmee tegen de opvatting van de spraakpedagoge Branco van Dantzig (1932), die de svarabhakti veroordeelde als ‘*eine unleugbare Nachlässigkeit beim Sprechen, eine gewisse Mundfaulheit ... ein völliges Fehlen von Freude an der Sprache*’. Ook Zuid-Nederlandse auteurs staan doorgaans afwijzend tegen een svarabhaktivocaal. De controversiële standpunten hangen grotendeels samen met de dialectachtergronden van de auteurs (zie verder). Auteurs afkomstig uit Holland, waar de svarabhakti normaal is, bestempelen het onderdrukken ervan als onnatuurlijk, auteurs uit het zuidwesten of het noordoosten (zoals Van Dantzig) veroordelen de svarabhakti als een vorm van onverzorgd taalgebruik.

De ontwikkeling van een parasitaire sjwa in ‘superzware’ clusters (Kooij & Van Oostendorp, 2003, p. 145; Kloots e.a., 2009; 2012, p. 4) wordt doorgaans beschouwd als een natuurlijk bijverschijnsel. Parasitaire vocalen zijn in de dialecten inderdaad wijdverbreid en komen ook in de oudste overlevering veelvuldig voor, al kunnen ze wegens hun gekleurde weergave nog geen sjwa’s

worden genoemd. Ze zijn frequent geattesteerd in het Oudhoogduits, Oudengels, Oudnoors en het Vroegoudnederlands. Ze zijn er merkwaardig genoeg sociolinguïstisch niet gestigmatiseerd. In het Oudhoogduits zijn ze de gewoonste zaak bij een taal- en stijlbewuste auteur als de vertaler van Tatian (Van Loon, 2014, pp. 145-147). En in het 17^e-eeuwse Nederlands krioelt het bij de beste schrijvers van heterosyllabische sjwa's (Stroop, 1988, pp. 56-57).

Ondanks hun beweerde natuurlijkheid hebben deze woekervocalen in de taalgeschiedenis steeds weer de duimen moeten leggen voor de variant zonder anaptyxis. Het prestige van deze laatste was blijkbaar zo hoog dat zelfs onbeklemdtoonde vocalen die van oorsprong regulier in die positie stonden, systematisch werden gesyncopeerd nadat ze waren verdoft: got. *miluks* > *melk*, *swaleiks* > *zulk*, *hwaleiks* > *welk*, lat. *calix* > onl. *kelik* > *kelk*, *kyrica* > *kerk*, mnl. *eenlijc* > *elk*, *enlevene* > *elf*. Vooral hoogfrequente woorden, waaronder veel grammaticale woorden ondergingen dit lot. Dat de epenthetische vormen het door de geschiedenis heen steeds weer hebben moeten afleggen tegen de niet-epenthetische, heeft dus wel niet alleen sociolinguïstische oorzaken.

Slechts in drie gevallen heeft de parasitaire vocaal het in de standaardtaal gehaald.⁶ Het is achtereenvolgens gebeurd met de Vroegoudnederlandse svarabhakti in **apl* > *appel*, **akr* > *akker*, in het Oudnederlands in consonantclusters op /-w/ (*schaduw*, *zenuw*, ook Engels *shadow*, *sinew*) en nog een keer in de dertiende eeuw in de clusters /-rn,-rl/: *corn* > *koren*, *kerl* > *kerel*.

Hoewel de epenthetische sjwa fysiologisch nauwelijks te onderdrukken lijkt, is hij lang niet zo universeel en natuurlijk als doorgaans wordt aangenomen. In de ons omringende Germaanse talen zijn parasitaire sjwa's (nu) zo goed als onbekend (zie 3.1) en ook in het Nederlandse taalgebied zijn ze lang niet algemeen. De noordoostelijke provincies hebben de epenthetische vocaal niet (Weijnen, 1966, p. 238) tenzij in emfatisch gebruik: '*Vollæk!*' (Reker & Van den Berg, 2004, p. 712). In het Oost- en West-Vlaams (niet in het Frans-Vlaams, zie hierna) komt geen parasietvocaal voor in woorden als *arm*, *berg*, *dorp*, *melk*, *schurft*, *werk*, *zorgen* (Taeldeman 1978; 1985, p. 116; Taeldeman & De Wulf, 2010; FAND I, 1998 en IV, 2005, pp. 372-388). Dat laatste was echter niet de oorspronkelijke toestand. In het vroegmiddeleeuwse Vlaams zijn talrijke spellingen van een parasitaire vocaal overgeleverd: *berega*, *buruga*, *Berechta* enz. (Van Loon, 2014, pp. 145-146). Nog in laatmiddeleeuws Oudenaarde was sjwa-epenthesis heel gewoon: *areme*, *bareme(n)*,

⁶ Ik heb om die reden (Van Loon, 2014, pp. 142-146) een onderscheid gemaakt tussen de termen svarabhakti en parasitaire of epenthetische sjwa. In hun wijze van ontstaan zijn ze echter identiek.

borochtocht, errefs, helleme(n), olleme ‘olm’, *swolefs* ‘des wolfs’, *vollecht* ‘volgt’ (Hoebeke, 1968, pp. 451-2, pp. 504-5).⁷ Merkwaardig (en leerrijk voor taalideologen) is dat de epenthesis in het Oost-Vlaams op een bepaald ogenblik moet zijn geblokkeerd aangezien hij er (zoals in het Duits) nu niet meer bestaat.⁸ Het moment van de ‘restauratie’ moet met archivalisch materiaal nog zijn na te gaan.⁹ Betekenisvol is dat het Frans-Vlaams, dat politiek in de zeventiende eeuw van de Zuidelijke Nederlanden werd afgesneden, aan de oude epenthesis-gewoonte is vast blijven houden (zie de kaart *werræk* bij De Schutter, 1975, p. 184; Stroop, 1988, pp. 62-64).

Zoals Taeldeman (1978, p. 52), Stroop (1988, p. 61) en Taeldeman & De Wulf (2010, pp. 608-611) dialectgeografisch aannemelijk hebben gemaakt, lijkt er een directe correlatie te bestaan tussen de epenthesis en het apocoperen van /-ə/ in *kerkə, zonnə* enz. De Vlaamse dialecten, die de sjwa niet apocoperen, kennen geen epenthetische sjwa (type *kerkə*), de Brabantse dialecten, waar epenthetische vocalen sterk ontwikkeld zijn, deden dat wel (type *keræk*). De correlatie lijkt ook in de noordoostelijke dialecten te bestaan aangezien ook die de /-ə/ niet apocoperen en geen epenthetische vocalen hebben. De correlatie is echter niet zo strikt. Stroop (1988, p. 62) heeft gewezen op een Oost-Vlaams gebiedje aan de grens met Brabant waar apocope niet met epenthese samengaat (*kerk*), en op Zeeuwse en noordoostelijke dialecten aan de rand van de grote apocoperingsarealen waar niet-geapocopeerde /-ə/ en epenthetische sjwa wel samengaan (*keræk*). Van Bree (2014, p. 196) veronderstelt op grond daarvan dat de epenthesis in de tijd voorafging aan de apocope. De epenthesis is inderdaad ouder dan de apocope, maar is er niet de oorzaak van, zoals de Oud- en Middelnederlandse voorbeelden (*berega, areme, olleme*) uit Vlaanderen bewijzen.

⁷ Uit de epenthetische /ə/ in *arem, boroch* enz. is af te leiden dat de /r/ sterk consonantisch werd uitgesproken en niet met een approximant zoals nu in vele dialecten het geval is. Zie Kloots e.a., 2009, pp. 52, 56, voor de sterke correlatie tussen beide fonetische verschijnselen. Hetzelfde geldt voor de /l/ in historische en dialectische varianten als *mellik* (zie 5.3), die wijzen op een uitgesproken acute realisatie. Het verschil tussen de slappe en de acute articulatie van de coronaal verklaart de contra-intuïtieve vaststelling dat de uitspraak van een woord als *tolk* zonder sjwa-insertie merklijk langer duurt dan de variant *tolæk* (Kuijpers e.a., 1996; bij Kloots e.a., 2012, p. 6)

⁸ Paardekooper (1949, p. 76) veronderstelde zelfs dat de epenthetische vocaal in het Nederlands zou zijn verdwenen onder de invloed van het Duits.

⁹ Met behulp van de (geïndexeerde) parochieregisters moet snel en nauwkeurig zijn vast te stellen wanneer de epenthesis c.q. syncope heeft plaatsgevonden en wanneer de Brabants-Oost-Vlaamse tegenstelling tussen namen als *Daelman/Daeleman(s), Moerman/Moereman(s)* enz. is ontstaan. De parochieregisters bieden continue waarnemingen van ca. 1600 tot ca. 1794. De pas-toets van die tijd zijn onze betrouwbaarste historische dialectopnemers.

De tegengestelde houding van het Brabants en het Vlaams tegenover de epenthetische sjwa heeft grote gevolgen gehad voor de fonemische status van de sjwa. In het Brabants veroorzaakt elke liquida in een heterorganische cluster een epenthetische sjwa. Een aparte epentheseregels in de fonologische basisrepresentatie is dus niet nodig (zie ook De Schutter, 1975, p. 191; Stroop, 1988, p. 61). Hij wordt pas geactiveerd in de latere, prosodische fase. Een epenthetische sjwa is in het Brabants bijgevolg niet te onderscheiden van een reductiesjwa, die door verdoffing van een oorspronkelijk heldere vocaal ontstond. In het Brabants (en in andere dialecten) is daardoor geen verschil te horen tussen *balken* en *balləkə* (diminutief), *wilg* en (*ge*)*willig*, *zalm* en (*ik*) *zal* ‘*m*, *molm* en *Molləm* (Vlaams-Brab.), *elk* en (*Z*)*ellik*. Voor een AN-spreker met een West-Vlaamse articulatiebasis is de sjwa in zulke woordparen echter wel een foneem: *Belgen* vs. *Belləgem*, (familienaam) *Bilcke* vs. *billijke*, *velg* vs. *veiləg*, *wilg* vs. *gewilləg*, *zulk* vs. *Zullək* (Silly, Henegouwen). De Vlaamse sjwa in zulke clusters gaat historisch terug op een gekleurde vocaal en is dus in tegenstelling tot de Brabantse steeds een reductiesjwa. De fonologische tegenstelling is van groot belang voor de verschillende manier waarop beide dialectgroepen omgingen met de verdoffing van posttonische lettergrepen (zie boven en 5.2).

Hoe gevarieerd de Nederlandse dialecten met de sjwa omgaan, wordt aangetoond door het gedrag van de epenthetische vocaal in het dialect van Aarschot, dat met groot meesterschap is beschreven door Pauwels (1958).

In de meeste Brabantse en Hollandse dialecten geldt een epenthetische sjwa als normaal en bijna onvermijdelijk in *helləm* ‘helm’, *darrəm* ‘darm’, maar wordt hij labiel wanneer nog een sjwa of een andere lettergreep volgt: *?helləmə*, *?darrəmə*, *marəmər* ‘marmer’ (Van Oostendorp, 2000, pp. 160-161; Booij, 1981, p. 156). Stroop (1988, pp. 61-62, kaarten 2 en 3) heeft gewezen op de complementariteit tussen enerzijds *werrək*, anderzijds *werkən* in Brabantse en Limburgse dialecten (zie echter De Schutter, 1975, p. 184). Het verschil tussen beide is (voor het Hollands) ook experimenteel vastgesteld. De duur van de parasitaire vocaal in *melk* en *melken* bedroeg bij een Hollandse proefpersoon respectievelijk 0,07 en 0,03 seconden (Van Dantzig, 1932, p. 52; bij Paardekooper, 1949, p. 82).¹⁰ Die maatverhouding geldt doorgaans

¹⁰ Die duur is merkbaar langer dan in recente metingen, die echter ook onderling afwijken (zie Kloots e.a., 2012, p. 5). Van Dantzigs proefpersoon was een Amsterdamse jongen. De discrepantie tussen *ik melək* en *wij melken* verklaart wel mede waarom de svarabhaktivocaal geen standaardtaal is geworden. Bij *kerrək*, *werrək* speelt nog mee dat hier een ongewenste metathesis kan optreden tot *krek*, *wərekken* (Van Loon, 2014, p. 146).

als de norm voor de standaardtaal. Moderne (vooral Hollandse) fonologen aanvaarden immers voor de standaardtaal een lichte sjwa in het simplex, maar verwerpen hem in de geflecteerde vormen (Kloots e.a., 2002, p. 100). Volgens Stroop (1988, p. 64) is er geen enkel dialect waar epenthese uitsluitend in heterosyllabische (*melləkən*), maar niet in tautosyllabische clusters (*mellək*) optreedt. Het Plat Aarschots zet die regel echter op zijn kop. In de enkelvoudsvormen *der(ə)m*, *kal(ə)f* ‘darm, kalf’ is de epenthetische sjwa er niet of is hij nauwelijks hoorbaar, terwijl hij er in het meerlettergrepige meervoud precies verplicht is: *derəmə*, *kaləvərə*. Uitspraken als *burəgəmeester*, *dörəpəkə* ‘dorpje’ zijn in het (Oud-)Aarschots de regel (Pauwels, 1958, pp. 110-113).

3.3. DE KLEURING VAN DE EPENTHETISCHE SJWA

De oudst overgeleverde parasitaire vocalen passen zich in klankkleur aan aan de beklemtoonde klinker. Ze zijn echter nog geen sjwa’s te noemen. In het Oudengels is de parasietvocaal meestal <i> (zelden <e>) na voorvocalen, en <u> (minder vaak <a>) na achtervocalen: *-berig* ‘berg’, *-berih̄t* ‘bright’ (in persoonsnamen), *-caestir* ‘-chester’, *fugol* ‘vogel’, *Tilaburug* (Campbell, 1959, pp. 150-152). In het Oudnederlands vinden we aldus *burug*, *bereht*, *accar*.

In het huidige Nederlands vertoont de epenthetische sjwa van *mel(ə)k*, *vol(ə)k*, *ber(ə)g* niet meer die timbre-aanpassing en is hij fonetisch identiek met de echte of vaste sjwa in *bericht*, *geluk*, *verdriet*, *lopen* en de reductiesjwa in *billijk*, *karig*. De nivellering is al een voldongen feit in het Laoutoudnederlands. In het bekende zinnetje *hebban olla vogala nestas hagunnan* worden alle verdopte vocalen [a] gespeld (zie echter verder 6). In het huidige Nederlands gedragen epenthetische sjwa’s zich echter fonologisch verschillend van de vaste sjwa (zie Van Oostendorp, 2000, pp. 180-82).¹¹

In het Middelnederlands wordt de epenthetische sjwa zoals de gewone sjwa vrijwel steeds <e> gespeld (zie ook 3.2): Oudenaarde *arem*, *berech*, *borech*, *erref*, *hellem*, *herefst*, *ollem* ‘olm’, *sellef*, *swolefs* ‘des wolfs’, *vollecht* ‘volgt’, *wedewe*. Sporadisch vinden we spellingen waaruit blijkt dat hij zich zoals in

¹¹ Van Oostendorp (2000, pp. 207, 227) onderscheidt in navolging van Zonneveld (1993) een tweede echte sjwa, die ontstaat uit syllabificatie (epenthese) van een sonorant die hoofd is van een lettergreep: /vo.gl/ wordt /vo.gəl/. Deze sjwa is voorspelbaar aangezien hij slechts voorkomt vóór sonorant en na licht consonantisme. Hij is het spiegelbeeld van de epenthetische sjwa in /voləg/ ‘volg’ of *wekkər/werək*, *baggər/barəg*, *keffər/kerəf*, *teckəl/mellək* (zie reeds Zwaardemaker-Eijkman, 1928, p. 301, bij Paardekooper, 1949, p. 80).

het Oudnederlands gemakkelijker dan de andere sjwa's aan de omgeving aanpast: *borochtocht*, *vollicht* 'volgt', *berich* 'berg' (Hoebeke, 1968, pp. 504-505; Van Loey, 1965, p. 85).¹² Een overblijfsel is de <u> in *zenuw*, *schaduw*, *Betuwe*, *Caluwe*, *Veluwe* enz., die teruggaat op een epenthetische vocaal in **sen(ə)w-*, **skad(ə)w-* enz. (De Schutter, 1975, 188; zie 3.2).

De epenthetische sjwa is vrijwel uitsluitend in posttonische positie te vinden en vertoont daardoor fonetisch meer gelijkenis met de posttonische (*vont-ness* > *vonnis*, *vennitje* 'ventje', *Kerkem* > *Kerkom* enz.) (zie 5) dan met de pretonische reductiesjwa in *metael*, *motael*, *matael* (zie 4.1). Die laatste is minder onderhevig aan de invloed van het omgevende consonantisme. Hij wordt vaak <-e-> gespeld of weergegeven met een klinker die nog iets van de kleuring bewaart van de oorspronkelijke klinker (*cassin* > (*raam*)*kozijn*), duidelijk als opmaat naar de beklemtoonde lettergreep.

Het verschil tussen de epenthetische en de andere sjwa's is het duidelijkst te zien in voortonige lettergrepen. Voortonige epenthese in anlautclusters komt in tegenstelling tot posttonische epenthese slechts weinig voor en lijkt hoofdzakelijk beperkt te zijn tot de clusters *gl-* en *kl-*. Pauwels (1958, p. 113) geeft voor het Aarschots van de eerste helft van de twintigste eeuw voorbeelden als *kalier* 'klier', *kaloefer* 'klofer, kolos, blok', *kaleuveren* 'klaveren', *taroeft* 'troef', beide laatste echter humoristisch bedoeld, wellicht in nabootsing van het Plat Aarschots, dat bekend staat om zijn trage en slepende uitspraak: *gəruun* 'groen', *bəlaave* 'blijven', *kəlière* 'kleren', *vəriët* 'wreed' enz. Pauwels merkt op dat de toonloze vocaal in die gevallen een donkere *a*-kleur heeft. Ook in het West-Vlaams, dat nochtans posttonische epenthese weert, komen pretonische epenthesevocalen voor met dezelfde open kleur: *galei* < *glui* 'dekstro', *kaleien* 'een muur met klei of cement bedekken',¹³ *kalinken* 'klinken' (Oostende) e.a. (Debrabandere, 2004, p. 388). Pretonische epenthese is al in het Middelnederlands bekend. Hoebeke (1968, p. 504) vermeldt uit Oudenaardse teksten vormen als *ghelas*, *ghelasinen* 'glazen' (adj.), *Ghelorie* 'Gloria' (vrouwennaam), *geloien* 'gloeien', *ghelabbeke* = *galabbeke* (passim). Zoals aan de spellingen te zien, komt de pretonische 'koekoeksvocaal' niet voor in dezelfde kleurrijke verscheidenheid als de pretonische reductievocaal. Ondanks de oppervlakkige gelijkenis is hij ook duidelijk onderschei-

¹² In een posttonische lettergreep hebben [k] en [g] soms een palataliserende invloed op de sjwa, zoals blijkt uit de geconditioneerde splitsing van de sjwa in de Limburgse dialecten (Goossens, 2008, pp. 225-226; zie 5.2.2).

¹³ *Kaleien* is ook Gents (Lievevrouw-Coopman, 1950, p. 604).

den van de vaste sjwa in het prefix *ge-*, dat in het Middelnederlands nooit <ga-> wordt gespeld.¹⁴

4. DE VOORTONIGE REDUCTIESJWA

4.1. VOCAALHIËRARCHIE EN ANDERE FACTOREN IN DE VOORTONIGE REDUCTIESJWA

De voortonige verdoeffing is in het verleden herhaaldelijk onderzocht (o.m. Stroop, 1974; Booij, 1981-82; Kager, 1989; Van Oostendorp, 2000, p. 136 vv. en Kloots, 2003). Het onderzoek concentreerde zich op pretonische vocalen in leenwoorden. Ze vallen sterk op door hun labiele gedrag en komen niet alle in dezelfde mate voor verdoeffing in aanmerking. Er zijn daarbij gradaties vast te stellen (Booij, 1981, pp. 146-151; Kager, 1989; bij van Oostendorp, 2000, p. 144).

Behalve bij de pretonische <e>, die virtueel steeds reductie ondergaat, neemt die mogelijkheid naargelang van de oorspronkelijke vocaal grosso modo in volgende orde af:

- a: *banaan* > *bānaan*, *kābine*, *kāpel*, *kāpot*, *mānier*, *pāpier*, *pāstoor*, *pātat* (zie verder)
- o: *kānijn*, *Kārlie* (*Caroline*), *māment*, *prāberen*, *kāmies* ‘commies, douanier’, dial. *tāmat* ‘tomaat’
- i: *miljoen* > *māljoen*, *minuut* > *mānuut*, *rivier* > *rāvier*
- y: *subiet* > *sābiet*, *māziek*, *kārieus* (*Z.-Brabants krieus*), *bureau* > *bāro*
- u: *coureur* > *kāreur*, *pourtant* > *pertang*; historisch bij *krant* (< *courant*), *kleur* (< *couleur*); niet bij *boerin*, *boetiek*, *boetseren*, *coupon*, *moeras*, *toerist*.

De rangschikking beantwoordt in grote lijnen aan de metingen van Koopmans-van Beinum (1981-82, p. 292). Daaruit blijkt dat niet-beklemtoonde /e/, /a/ en /ɛ/ (in die orde) bij ongedwongen conversatie met grote afstand tegen-

¹⁴ Het typisch Oudkustvlaamse prefix in *yvarwet*, *idaen*, *ysont*, *yreed* ‘geverfd, gedaan, gezond, gereed’ (Van Loey, 1965, p. 24) komt niet rechtstreeks voort uit een verdofte vorm van Oudgermaans *ga-* (got. *gābeidan*, *gāspeiwan*, *gāleiks*, *gāmains*), maar uit een jonger gepalataliseerd voorstadium *gi-* > *ji-* (Van Loon, 2014, pp. 199-200). Die laatste vorm was in het Vroegmiddelnederlands kenmerkend voor het Frans-Vlaams: *iewand*, *jegharwet*, *jesmout*. Het oudste voorbeeld is het toponiem 1119 *Steniewerca* (Steenwerk, Duinkerke) uit **gawirkja* ‘bolwerk’.

over de overige vocalen als het meest diffuus worden gepercipieerd. De reductieschaal beantwoordt aan de situatie in andere talen (Booij, 1981-82, p. 299).

De verdoffing verschilt ook van lexeem tot lexeem. Ze komt volgens de schaal het vaakst voor bij /a/, maar de tolerantiegrens lijkt bereikt bij woorden als *barak, baret, barok, baron, kabaal, matrak, matras, paraat*. Bij /o/ is het aantal mogelijke reducties beperkter. Bij *bokaal, rozijn* zijn ze twijfelachtig, bij *lokaal, mobieltje, modaal, motief, profet, tonijn, totaal* lijken ze mij niet voor te komen. De mogelijkheden zijn het meest beperkt bij de hoge perifere vocalen /i,u,y/ (Booij, 1981, p. 146). Verdoffing wordt twijfelachtig of is niet mogelijk in *cilinder, cipier, cipres, citroen, diner, fineer, pilaar, piloot, pi-neut, sigaar* (voor de mogelijke oorzaak zie 4.2.2).

Ook de samenstellende delen van de syllabe spelen een rol. Pretonische vocalen in absolute anlaut kunnen niet tot sjwa worden verzwakt (Van Oostendorp, 2000, p. 138): *alárm, appél, agént, april, atoom, azijn, idee, idioot, ivoor, Oranje, ovaal*.¹⁵ Dezelfde restrictie geldt voor woorden waarin *h*-voorafgaat: *harmonica, hauweel, horloge, hotel* (De Schutter, 1975, p. 180). Een vaak gebruikt middel tot reductie is hier het procoperen van de eerste lettergreep: *juin, pril* (< *april*?), dial. *lozie* (*horloge*), *Ranja, voogd* (< *advocatus*), *schors, schalie, sjalot, sjerp, sluis*, alle uit Latijn *ex*- of Oudfrans *es*-.

De restrictie geldt echter enkel voor woorden van vreemde oorsprong. Adverbia als het verouderde (*er was*) *ereis* ‘een keer’, dial. *æmoog* ‘omhoog’, uitroepen als *æweg! æwel?*, het N.-O.-Nederlandse participiumprefix (*ægeuten* ‘gegoten’, *ædanst*) (MAND II, 2008, pp. 72, 74)¹⁶ laten zien dat een sjwa ook in het Nederlands het woord kan openen (zie Van Oostendorp, 2000, pp. 172, 221, die dat enkel mogelijk acht bij clitica en niet in isolatie gesproken woorden). Het opvallendste voorbeeld is het voornaamwoordelijk bijwoord *er* met zijn vele samenstellingen (*æraan, æraf, ærin*). Voorlopers van deze distantie-composita hebben in het Laatoudnederlands (de Leidse Willeram ca. 1100) nog hun volle vorm: *thar ana, thar bi, thar uoran, thar umbe* (Sanders, 1971, Glossar). In de dertiende eeuw komen naast het nog duidelijk deiktische *daer-haf zijn wi schuldech* al voorbeelden voor met verkorting en zelfs elisie: *een stic darof; paiement drof; hi es loet draf* ‘hij is laat (horige) daarvan’. Ook

¹⁵ *Apóstel* kan volgens sommigen wel pretonische sjwa hebben. Zie echter Booij, 1981-82, p. 301. In het Engels is een anlautende *ə*- daarentegen heel gewoon: *abide, achanging, astray, attract, await, away* enz.

¹⁶ In Frans-Vlaanderen echter [*edanst, ædanst*] (MAND II, p. 72) en in het Oudkustwestvlaams *y-varwet* (zie noot 13).

spellingen met sjwa als *derauē*, *derane* enz. zijn dan al bekend. Vormen waarbij *d-* wegvalt en de moderne distantiecomposita *eraf*, *erbij* enz. verschijnen, dateren pas uit de zeventiende eeuw.¹⁷

Deze enkele voorbeelden laten zien dat de verdoffing van pretonische vocalen geen monopolie is van leenwoorden, maar evengoed voorkomt bij oorspronkelijk Nederlandse woorden. Moderne voorbeelden zijn woorden met historische lange <ij> als *mijnheer* > *māneer*, *māvrouw*, *bijna* > *bāna*, *bāvoorbeeld*, dial. *bijkans* > *bekans*, *bijlange niet* > *bālange niet*, met als zeldzame uitzondering *biezonder*. De klassieke voorbeelden van pretonische verdoffing van inheemse woorden zijn de Oudnederlandse prefixen *bi-*, *ga-*, *far-*, *to-*, die in het Laatoudnederlands verdoften tot *be-*, *ge-*, *ver-*, *te-*. De reductie van deze pretonische vocalen verschilt van die in moderne leenwoorden. De verdoffing heeft hier steeds een ‘echte’ sjwa opgeleverd, die ook vaste sjwa genoemd kan worden omdat hij niet optreedt met allerlei varianten of voortonige verzwaringen.¹⁸ Volledige elisie van de vocaal komt in het Middelnederlands slechts sporadisch voor: *gunnen* < mnl. *gheonnen* < **gi-unnan*; *boven* < **bi-ovan*, *blijven* < **bi-līban*; *blok* (vgl. *luiken* ‘sluiten’); *blussen* (vgl. *lessen*). Recent is de syncope in *asjeblijf* vs. *believen* (zie verder 4.2.1). Het betreft steeds gevallen waar de band met het simplex verbroken was of waar formele steun van een parallel werkwoord (zoals tussen *be-loven*, *ge-loven* en *ver-loven*) niet meer aanwezig was.

In drielettergripige ongelede woorden als *bakeliet*, *kabinét*, *chocoláde*, *mechaniek*, *monumént*, *politiek* wordt verdoffing van de pretonische lettergrepen gemeden om twee voortonige reducties te verhinderen.¹⁹ Indien dat ongewenste effect toch dreigt op te treden, zijn verschillende ingrepen mogelijk. De eerste lettergreep kan fonisch worden verzwaard, zoals in *caprifólium* > *kamperfoelie* (zie 4.2.1), de tweede kan worden gesyncopeerd (dial. *choclát* ‘chocolade’) of de klemtoon kan verspringen naar de eerste lettergreep. Dat laatste effect is te zien in Zuid-Nederlands *bikkini*, *pížama* (< Frans *pyjamá*)

¹⁷ De distantiecomposita met *er-* mogen niet worden verward met enclitische *er-*vormen (reeds mnl. *datter* ‘dat daar’) en met het partitieve *er-*, dat teruggaat op de genitief meervoud van het persoonlijk voornaamwoord derde persoon meervoud: onl. *iro* ‘van hen’, mnl. *daer wasser men-ech groot ende clene* (t.w. aan hoeveelheid voorwerpen).

¹⁸ De syncope van *gəl-*, die in het Zuid-Duits al voorkomt in de tiende eeuw, is in het Duits vrij algemeen (*Glück*, *glauben*, *gleich*, *Gleis*), maar blokkeerde blijkbaar om eufonische redenen wanneer een gutturale nasaal volgde (*gelingen*, *gelangen*, *Gelenk*) of uit homoniemenvrees, zoals bij *geleiten* ‘geleiden’ vs. *gleiten*. In het toch gesyncopeerde *begleiten* werd dit particuliere bezwaar overspeeld door het verbod in het Duits op twee opeenvolgende sjwa’s.

¹⁹ Bij echte sjwa’s is dat geen probleem: *vərgəzəllən*, *bəgələiden*, *təgəmət*.

en in de Zuid-Vlaamse familienamen *Décabooter*, *Dúchateau*, *Déstordeur*, *Vándecasteele*, *Vándenabeele*, *Vánparys* enz. Deze laatste prosodische regel ligt ten gronde aan de tegenstelling tussen *rægister* en *reegistreren* (zie 4.2.3).

Behalve de vocaalkwaliteit en de prosodie spelen nog tal van andere factoren een rol bij het al dan niet reduceren van de pretonische vocaal: vormattractie, volume van de lettergreep, gebruiksfrequentie, dialectachtergrond en semantiek (zie ook Stroop, 1974, pp. 322-323; Booij, 1981, p. 147 vv.; Booij, 1981-82, pp. 298-299). De verdoffing van *biscuit* > *be-schuit* is in de hand gewerkt door het frequente prefix *be-*. De snellere reductie van *machine* > *mæfine* tegenover die van *fabriek* > *fæbriek* is door Stroop (1974, p. 317) terecht toegeschreven aan frequente Nederlandse woorden die met *me-* beginnen (*mis-schien*, *mezelf*), terwijl die met *fe-* niet bestaan (zie 5.2.2 voor posttonische voorbeelden). Het verschil tussen frequente woorden als Z.-O.-Vlaams *sæbiet* ‘subiet’, *særtoe* ‘surtout’, *sæpporteren* ‘suppórteren’ en *Suzan* met /y/ (naam van een goede vriendin van de zegsvrouw) is sociolinguïstisch bepaald. Vocaalreductie is normaal in *kænijn*, maar onbestaande in *tonijn*, wellicht wegens de lagere gebruiksfrequentie of de onmogelijke consonantcluster *tn-* (zie verder). In Zuid-Antwerpse en Brabantse dialecten die de pretonische vocaal in vreemde woorden veelal bewaren, is hij wel gesyncopeerd in de veelgebruikte bijwoorden met een courante anlautcluster *truχ* < *terug*, *vrom* < *wederom* (zie 4.2.2). Voor veel sprekers is een sjwa normaal in *mæljeu*, *mæljoen*, maar niet in **mæljard*, waar men eerder *miljard* hoort. Soms is er ook een betekenisverschil. In Antwerpse dialecten zegt men *pøtat* (mannelijk) voor de aardappel, maar *patat* (mannelijk) voor een man met een opvallend gedrag of (indien femininum) voor ‘klap, oplawaai’. Het verlies van de volle klankkleur zou in beide laatste gevallen het beoogde expressieve effect tenietdoen.

4.2. DE NOORD-ZUID-TEGENSTELLING HISTORISCH

4.2.1. De Belgische weerstand

De pretonische vocaalreductie in leenwoorden varieert sterk van regio tot regio. De noordelijke (en Limburgse) dialecten staan bekend om hun drastische reducties, de zuidelijkste houden sterker vast aan een gekleurde vocaal en een volle syllabe. De tegenstelling is al enkele keren bestudeerd, o.m. door Martin (1968), Stroop (1974) en vooral Kloots (o.m. 2006; 2008; 2010; 2011). De mogelijke oorzaken van de tegenstelling zijn tot nu toe vrijwel alleen onderzocht door Stroop (1974, p. 329), wiens conclusies grotendeels zijn gevolgd door Kloots (2005) en Goossens (2008, p. 228). Stroop neemt terecht aan dat

de vocaalreductie (in de door hem bestudeerde leenwoorden) niet zo oud is. Hij veronderstelt dat de voortonige vocaal in het Zuiden beter standhoudt omdat het Belgisch-Nederlands (vooral via het onderwijs: Kloots, 2005) sterker aan het spellingbeeld zou vasthouden en wegens de grotere vertrouwdheid van de Vlamingen met het Frans. Die hypothese moet om een aantal redenen worden bijgesteld.

De voortonige vocaal wordt in de Zuid-Nederlandse dialecten vaak gerealiseerd met een andere klank dan in het Frans: Zuid-Brabants *saroop* < *siroop*, *traweel* < *truweel* (fr. *truelle*), *flawijn* ‘peluw’ < *fluwijn*, (*h*)*arloge* < *horloge*, W.-Vlaams *maziek* < *muziek*, *valaar* < *foulard* (Debrabandere, 2004) e.v.a. Soms is er complete verwarring over de klinker, zoals in West-Vlaams *reket*, *roket*, *riket*, *raket*, *rinket* voor een deurtje in een schuurpoort (Devos, 1978). Afwijkingen van het Franse origineel zijn al legio in het Middelnederlands: *plisant/plasant* < *plaisant*, *calomne* ‘kolom’ < *columna*, *matael/ mottael/ metael*, *matoen/mottoen* (muntsoort), *truwant/triwant/trouwant* ‘trawant’, *prayeel/proyeel/prieel* < *praiel* < *pradellum* e.v.a. Sommige ontspoorde vocalen, meestal achternvocalen, hebben de standaardtaal gehaald: *arduin* (mnl. *orduyn*), *kantoor* < *comptoir*, *katoen* < mlat. *cotoneum*, *karwei* < *corvée*, *kozijn* < *cassin* ‘raamkozijn’ of *cousin* ‘neef’ enz.

Ondanks hun grote grilligheid is er in de afwijkingen een regelmaat te ontdekken. Bij moderne leenwoorden wijkt het ‘Algemeen Belgisch-Nederlands’ (‘ABN’?) systematisch af van het origineel door de gespannen /e/ van het Frans te verkorten tot een ongespannen, korte /ɛ/: *électrique* wordt *ellāntriek*, *mécanique* > *mëkkaniek*, *médaille* > *mădölle* (hier dus geen /ɛ/), *péruque* > *perrük*, *pétrole* > *petrol*, *réclame* > *reklam*, *président* > *prezzident*, *téléphone* > *telləfon*, *télévision* > *təlləvies*, *élastique* > *ellastiek*. Zo ook *etalage*, *energie*, *evenement*, *metode*, *vétérinaire* ‘veearts’. Hetzelfde geldt voor de pretonische /o/ van recente Franse leenwoorden als *chauffage*, *chauffeur*, *fauteuil*, *laurier*, *Pauline*, *saucisse* enz., die in het Belgisch-Nederlands steeds gerealiseerd worden met een ongespannen korte /ɔ/. Ook al langer ingeburgerde leenwoorden worden op dezelfde manier behandeld: *bohemer* (ook mogelijk met accent vooraan), *kōnijn*, *mōtief*, *pōlitie*, *pōpelier* ‘populier’, *prōfeet*, *tōtaal* enz. De regel geldt ook voor half-inheemse afleidingen als *hōvvenier* ‘hovenier’, *tānnier* ‘tuinier’, *krāddenier* ‘kruidenier’ en zelfs voor moveringen van nochtans volledig inheemse oorsprong als *berin*, *gōdin*, *lewin* ‘berin, godin, leeuwin’. Hij geldt echter niet voor andere half-inheemse woorden als *lo.terij*, *ko.terij*, *afgo.derij*, (*s*)*to.verij*, *be.delarij*, *de.kenij*, die met een gespannen, halflange vocaal in de eerste lettergreep worden uitgesproken.

Stroop (1974, pp. 328-9) neemt op grond van de dialectgeografische verdeling van de pretonica in de leenwoorden *kapot* en *machine* terecht aan dat de Nederlands-Belgische tegenstelling m.b.t. behoud of verdoffing van de pretonische vocaal niet zo oud is. Het zou echter verkeerd zijn daaruit te concluderen (wat Stroop ook niet doet) dat het reducerende gebied in Vlaanderen ooit groter was en dat reductie er evenzeer voorkwam als in het noorden. De ontwikkeling is historisch omgekeerd.

De reductiesjwa's in *kənijjn*, *mənier*, *kənaal* zijn ontwikkelingen die pas na het Middelnederlands alleen in Holland te vinden zijn. Ook het Middelnederlands Hollands spelt leenwoorden nog met een volle pretonische vocaal: *konijn*, *caloor* 'kleur', *porei*, *foret* 'fret', *poret* 'pret', *tridsoor* 'dressoir', *matael* enz. Ook een voortonig versterkte vorm als *pampier* (naast *pauppier*, dat er de voorloper van is) komt in het Noorden voor. Pas in de Gouden Eeuw verschijnen de eerste gesyncopeerde vormen *fret*, *kleur*, *knijn*, *pret* bij Hooft, Bredero en Vondel, *stroop* bij Starter (1621). De Zeeuw Cats gebruikt omstreeks 1625 *salaet* en *furet* naast ook al *fret* 'bunzing'. Spellingen die op voorlopers van de huidige reductiesjwa wijzen, zijn er nog zeldzaam. Een tussenstadium met spellingen als **kenijn*, **selaet*, **perei* wordt niet aangetroffen, tenzij enkel en niet toevallig in de allervroegste voorbeelden 1517 *feretten* en 1599 *seroop*, die enkele jaren later al volledig gesyncopeerd verschijnen als *fret* en *stroop* (zie boven). Het feit dat zulke overgangsspellingen niet aangetroffen zijn bij **kenijn*, **ketoen*, **kentoer*, **kerwei* e.d., geeft aan dat er chronologisch twee soorten reductieklinkers te onderscheiden zijn: een sterk verzwakte, maar nog duidelijke vocaal in woorden als **k_onijn*, **p_apier* en een bijna vervluchtigd vocalisch element in **f_əret*, **s_əroop*. Welke van beide werd toegepast, werd bepaald bij het aftasten van de consonantcluster die kon ontstaan. Niet alle mogelijke clusters kwamen voor de syncopering in aanmerking. Bij combinaties met een liquida (*sla*, *prei*, *krant*, *kleur*) zijn clustervorming en syncopering vrijwel algemeen. Bij andere, nochtans welgevormde Nederlandse clusters als *kn-*, *sm-*, *sn-*, *sp-*, *st-* zijn syncoperingen echter nauwelijks te vinden: *?knijn*, *smoel* < *semoule* 'griesmeel', *Snaai* 'Sinaai' (O.-VI.).

Een tweede reden om het behoud van de gekleurde vocaal in het Zuiden niet enkel aan de grotere lettervastheid van het Belgisch-Nederlands of aan invloed van het Frans toe te schrijven, is van dialectgeografische aard. Volgens de dialectkaarten van Stroop (1974, pp. 326-328) is de reductiesjwa in Nederland vrijwel algemeen. Hij heeft er zich ongetwijfeld snel kunnen veralgemenen omdat hij in de toonaangevende Hollandse provincies mondgemeen was en door gezaghebbende auteurs werd geconsacreerd. De reductiesjwa liet zich

echter niet tegenhouden door de rijksgrens. In België hebben de Kempische en ook tal van Zuid-Limburgse dialecten de voortonige verdoeffing in vrij recente Franse leenwoorden als *machine*, *fabriek*, maar nog in sterkere mate in het wellicht iets oudere leenwoord *pastoor* (RND VIII, 1962, zin 125). Invloed van het Frans is bij dit woord uitgesloten en invloed van het Latijn van de gezaghebbende dorpsclerus heeft er weinig effect gehad.

Alles wijst erop dat de reductievocaal ook in Nederland pas de laatste paar eeuwen vanuit het noorden (en het Limburgs?) stapsgewijs veld heeft gewonnen en bij de rijksgrens slechts kortstondig is opgehouden. Hoe de expansie in Nederland in de tijd en de ruimte precies is verlopen, is bij gebrek aan oude dialectopnames wel niet meer te achterhalen.²⁰ Enkel nog goed zichtbaar op de kaarten van Stroop is het afnemende aantal gereduceerde vormen van noord naar zuid in het Belgisch-Nederlands. Informatief is de vaststelling van Pauwels over de variatie in het Aarschots van de eerste helft van de twintigste eeuw. Pauwels (1958, p. 116) had de indruk dat in het Aarschots, dat als Zuid-Brabants dialect sterk aan de pretonische vocalen vasthoudt, meer en meer een sjwa te horen was in plaats van de voortonige /e/ in woorden als *memor(i)e*, *plezier*, *reclam(e)* ... Het stemt overeen met Kagers vaststelling (1989; zie 4.1) dat onbeklemtoonde /e/ (bij Nederlandse sprekers) altijd tot sjwa reduceert.

Het zuiden van West- en Oost-Vlaanderen, Brabant en Zuid-West-Limburg hebben aan de noordelijke verdoeffing of syncopering van pretonische vocalen in moderne leenwoorden (nog) niet deelgenomen. Het reductieverschijnsel lijkt er op zijn tocht naar het zuiden op een barrière te stoten. De weerstand van deze dialecten tegen de reductie blijkt uit het feit dat woorden met gesyncopeerde sjwa als *klant*, *krant*, *kleur*, *krent*, *prei*, *pret*, *pruik*, *sla*, *sloep* (< *chalupe*), *stroop* er niet inheems zijn en als Hollands (of schrijftaal) worden ervaren (zie voor *bril* e.a. hierna). Ze behouden er in de eerste lettergreep vaak een volle vocaal: *kalánt* (Frans *chaland*), *koleúr* (< *couleur*), *korént*, *parét*, *porétte* ‘kouwe drukte, kuren’, *perrúk* (< *péruque*), *porei*, *salá(at)*, *siroop* (zie o.m. Debrabandere, 2004). Het verschil is ook in namen te merken, o.m. in de familienamen *Colaes* en *Claes*, die beide teruggaan op *Nicolaús*. De gesyncopeerde vorm *Claes(sen)* hoort thuis in het noorden van de provincie

²⁰ Mogelijk bevat de enquête van Pieter Willems uit de tweede helft van de negentiende eeuw daarover gegevens. Een steekproef met de woorden *fatsoen*, *kanaal*, *kapel*, *kasteel*, *katoen*, *patroon* in Steenberghe (N.-Brab.) (www.bouwstoffen.kantl.be/CPWNL) gaf echter een negatief (en teleurstellend) resultaat. Alle genoemde woorden zijn er door Willems' correspondent met voortonige <a> opgetekend.

Vlaams-Brabant (en ook elders in het Nederlands taalgebied), *Colaes* is typisch Zuid-West-Brabants (Ninove, St.-Genesius-Rode) (zie <https://familienaam.be>).²¹

De weerstand tegen de dreigende verdoffing en totale verdwijning van de voortonige vocalen blijkt nog duidelijker uit de verzwaring van de pretonische lettergreep met parasitaire consonanten: *venijn* > dial. *fernijn*, *konijn* > dial. *kornijn*, *karnikel* (Oostende), *chauffoir* > *komfoor*, *pampier*, mnl. *scheminkel* > *scharminkel*, dial. *karpoets* (vgl. du. *Kapuze* ‘mantelkap’), *kortelet*, *færmielje* ‘familie’ (Overflakkee!), *fourchette* > O.-Vlaams *frinket*, mnl. *paveyen* > *plaveien*, mnl. *stamijn* > *stramien*, mnl. *kabuse* > *kombuis*. De verzwaring dateert niet van gisteren en is evenmin beperkt tot de zuidelijke dialecten. Ze komt al voor in het Middelnederlands en was ook bekend in het Oudhollands: mnl. *kerstaenghe*, *kersoude* (< ofr. *cassaude* ‘madeliefje’), *pampier*, *sorcoers* ‘secours, hulp’ (Van Loey, 1965, p. 94). De verzwaringen komen zo goed als uitsluitend voor tussen consonanten die geen welgevormde cluster kunnen vormen. Ze zijn echter onbekend bij alledaagse woorden als *patat*, *kapot*, *banaan*, hoewel clustering (**ptat*, **kpot*) daar eveneens uitgesloten is. Verzwaringen zijn dus kennelijk ontstaan als hypercorrectismen van slecht begrepen vreemde woorden. Dat laatste valt af te leiden uit het feit dat met het verschijnsel wel eens de draak mee wordt gestoken, zoals in het (ridiculiserende) Brabantse *sambiet* voor *subiet*, en uit volksetymologische aanpassingen die het vreemde woord doorzichtiger moeten maken, zoals *rontonde* < *rotonde*, *gaanderij* < *galerij*. Een historisch voorbeeld van dat laatste is *moeras*. Het Oudfranse *maresc* werd in het Middelnederlands ontleend als *marasch*, maar werd aangepast tot *moeras* (voor het eerst bij Kiliaan) onder invloed van *moer* ‘veengrond’.

Roelandts (1959) heeft de lettergreepverzwaring toegeschreven aan een onbewuste reactie tegen de afwijkende betoning en als poging tot partiële integratie in het Germaanse accentsysteem. Ook heel wat inheemse woorden hebben echter een afwijkende betoning zonder dat die tot een vocaalverkleuring (zie 3.3) of een lettergreepverzwaring van de pretonische vocaal heeft geleid. Men denke aan de pronominale bijwoorden met *daar-*, *er-*, *waar-*, de prefixen in *be-ge-leiden*, *te-ge-lijk*, *ver-ge-lijken*, *ge-luk*, *be-loven*, de vele bijwoorden en familienamen beginnend met *van* (*vaneen*, *Van Ael*). Deze inheemse woorden waren i.t.t. de leenwoorden morfologisch geled en bevatten daarom een sta-

²¹ De familienamen *Colen*, *Cools* hebben de originele klemtoon van het Griekse *Nikólaos* en gaan daarom wellicht terug op een oudere ontleening van de naam dan *Claes*.

biele sjwa. *Geleiden* wordt om die reden nooit als *galeiden* aangetroffen (in die zin ook Stroop, 1974, p. 317).

De weerstand van de zuidelijke dialecten tegen syncopes van pretonische lettergrepen is het geringst wanneer clusters met een liquida ontstaan (zie supra). In dat geval zijn ook daar gesyncopeerde eerste lettergrepen gewoon: *bril* < *beryllum*, *kraal* < *koraal*, *kreool* (Oudgents) en *kraal* (Oostende) ‘misdienaar’ < *chorael(knaap)*, *krent* < *korinthe*, *krak* (*hetzelfde*) < *correct*, *krieus* < *curieus* (Aalst), *pluis* < *peluche*, *fluweel* < Oudfrans *veluel*, Kortrijks *vlize* < *valies*, *Trees* < *Theresia*, *greel* < *gareel*. Het verwondert dan ook niet dat de oudste syncopes van pretonische vocalen precies bij clusters met een liquida te vinden zijn (zie 4.1: reeds mnl. *bliven*, *bloc*). De syncopering van *corona* > *kruin*, *kroon* voltrok zich al in het Vroegmiddelnederlands. De Leidse Willebram van iets vóór 1100 heeft nog *coronan* (met genitiefuitgang). De oudste bewijsplaatsen van *bril* < *berillus* (een steenkristal) dateren al uit de veertiende eeuw (voor andere voorbeelden zie 4.2.2 en 5.2.2).

4.2.2. Dieperliggende oorzaken

De weerstand tegen de reductievoocaal in de zuidelijke dialecten is niet toe te schrijven aan spellinguitspraak, hypercorrect taalgebruik of onvolmaakte nabootsing van het Frans, maar vindt zijn oorzaak in dieperliggende verschillen van articulatorische en tonologische aard.

Wie vertrouwd is met dialecten uit de regio Antwerpen, wordt getroffen door een opvallende tegenstelling tussen dialecten uit het zuiden en het noorden van de provincie. De zuidelijke dialecten worden gekenmerkt door een strakke intonatie, waarbij lettergrepen in afgemeten kadans worden gearticuleerd, de dialecten ten noorden door een grotere zangerigheid die naar de rijksgrens toe toeneemt. Gelijkaardige verschillen zijn minder uitgesproken waar te nemen tussen het Binnen-West-Vlaams en de dialecten uit de Westhoek (bv. Roeselaars tegenover Poperings). Over deze intonatie tegenstellingen is nauwelijks iets bekend. Men vindt enkele globale impressies bij Weijnen (1966, pp. 272-273). Nauwkeuriger is de beschrijving van het verschijnsel in het dialect van Aarschot (Vlaams-Brabant) door Pauwels (1958, XV-XVI, p. 113). Pauwels merkt op dat in het stadsdialect voortonige vocalen een volle kleur behouden, maar in de dorpen ten noorden gereduceerd worden tot /ə/. Men vergelijkte zijn kaarten *kastanje*, *bagage*, *courage*, *kasteeltje* e.a. (kaarten nr. 15, 48, 97). Pauwels schrijft de reductie toe aan de sterkere werking van het expiratorische accent en wijst in hetzelfde verband op een tegen-

stelling tussen het chromatische accent en de zingtoon van het Plat Aarschots tegenover het vlakke accent van het burgerdialect.

Intonatie tegenstellingen binnen het Nederlands zijn nauwelijks bestudeerd, behalve dan voor het Limburgs, waarvan ze een van de meest prominente dialectkenmerken zijn (recente synthese in Goossens, 2017). De tegenstelling is daar al wél aan taalkundigen opgevallen, al is het veelbetekenend dat dit – met uitzondering van G. Kloeke – uitsluitend *natives* zijn. De toonverschillen binnen het Limburgs zijn immers distinctief en zijn dat ten westen van de isotoon, in het Zuid-West-Limburgs (bij St.-Truiden), abrupt niet meer. Volgens Stevens (1978, 11) maken laatstgenoemde dialecten ‘*op het gehoor een veel eentoniger, gelijkmatiger, muzikaal minder geaccidenteerde indruk*’. Stevens’ typering van de tegenstelling in het West-Limburgs geldt m.m. ook voor de melodische verschillen tussen het noorden en het zuiden van de andere Zuid-Nederlandse provincies.²²

Hoewel een isotoon tussen de noordelijke en zuidelijke Brabantse dialecten onmogelijk even scherp te trekken is als in het Limburgs, kan men zich een beeld vormen van de contouren van de tegenstelling aan de hand van de dialectkaarten *machine*, *fabriek* en *kapot* door Stroop (1974, pp. 317, 326). De beperking van het onderzoek tot moderne leenwoorden en tot pretonische vocalen heeft echter tot een onvolledig beeld van het probleem geleid. Het reductieverschijnsel doet zich namelijk ook voor bij erfwoorden en brengt daarbij dezelfde dialectgeografische verhoudingen aan het licht. De zuidelijkste dialecten blijken ook bij erfwoorden de grootste weerstand te bieden aan de oprukkende reductie. Invloed of kennis van het Frans is daarbij uiteraard uitgesloten en invloed door de schrijftaal onwaarschijnlijk.

Een voorbeeld waarvan de expansie in de tijd uitzonderlijk goed te volgen is, is de tegenstelling tussen familienamen beginnend met *vander-* en *ver-* (Van Loon, 1980; 1996). Op de kaarten (die in de gebrekkige uitgave door dbnl werden weggelaten) is te zien hoe de reductie van *vander-* tot *ver-* tussen 1350 en 1550 gaandeweg tot in West-Vlaanderen en tot de Grote Rivieren expandeerde. De uiteindelijke isoglosse van omstreeks 1600 deelt Nederlands-talig België horizontaal doormidden. Ze komt in grote lijnen overeen met de isoglosse tussen de lange en de korte vorm van de wederkerige voornaam-

²² Metingen waarbij de intonaties van een Nederlandse en een Belgische spreker werden vergeleken, zijn te vinden in Blancquaert-Pée (1969, pp. 151-153, 221). Hoewel de proefpersonen bij het voorlezen van een literaire tekst doelbewust AN spraken (het boek van Blancquaert is normatief), zijn er tussen beiden duidelijke verschillen in de toonhoogtes merkbaar.

woorden *malkander/mekaar* of *elkander/elkaar*. De isoglossen van beide verschijnselen dekken elkaar uiteraard niet volledig omdat het accent bij *elkander/elkaar* in tegenstelling tot *vander/ver-* op de samengetrokken lettergrepen valt.

De isoglossen van de verdoffing in beide erfwoorden wijken sterk af van die in de leenwoorden *kapot*, *fabriek* en *machine*, die met uitzondering van Limburg en het noorden van de provincie Antwerpen met de rijksgrens samenvallen. De afwijking is veroorzaakt door chronologische verschillen.²³ De vreemde woorden zijn pas de laatste eeuwen ingeburgerd geraakt, op het ogenblik dat de staatkundige scheiding tussen Noord en Zuid zich cultureel het sterkst deed gevoelen. De samentrekking *vander-* > *ver-* (en tevens *vanden-* < *van-*, die echter een minder scherpe geografische tegenstelling te zien geeft) is veel ouder. De oudste *ver*-namen dateren al van omstreeks 1300. Ze zijn afkomstig uit het stadje Herentals, dat als het epicentrum kan worden beschouwd. De expansie van de *ver*-namen over heel noordelijk Vlaanderen en Zuid-Nederland kwam pas in een stroomversnelling vanaf de tweede helft van de vijftiende eeuw, nadat ze de stad Antwerpen hadden veroverd, die toen aan haar Gouden Eeuw begon. De chronologie van de uitwerping van de gereduceerde vorm toont aan dat de samentrekking *vander-* > *ver-* geen geval is van polygenese, maar vanuit één centrum is uitgestraald. Waarschijnlijk mag zoiets ook worden aangenomen voor de jongere reducties in *kānijjn*, *pāpīer* e.d., waarvan het epicentrum in de late zestiende eeuw in Holland moet worden gezocht. Het ontstaan van de overgang *vander-* > *ver-* in de Antwerpse Kempen toont aan dat de verdoffing van de pretonische vocalen geen monopolie was van het Hollands, maar ook elders kon ontstaan. Of het verschijnsel aanslaat en zich uitbreidt, wordt door sociolinguïstische factoren bepaald. Het hangt echter in sterke mate af van de intonatiebasis van het dialect.

De grotere intrinsieke resistentie van de zuidelijke dialecten tegen reductie blijkt ook uit de dialectgeografie van de erfwoorden voor 'terug' (zinnen 64 en 100 in de RND).²⁴ Het woord *terug* zelf is in Vlaanderen niet algemeen. Het komt slechts voor in het noorden van de provincies Antwerpen en Oost-Vlaanderen, in Oost-Brabant en in Limburg. Het is in Noord-België waarschijnlijk een vrij nieuw woord, zoals een RND-respondent (VII, 1958) voor Lier (dat zelf [vərʉm] heeft) expliciet opmerkte. Het blijkt ook uit de niet vol-

²³ Omstreeks 1850 gold naar een mededeling van Alberdingk Thijm in Amsterdam naast *meziek* nog de uitspraak *fabriek* (Stroop, 1974, p. 317).

²⁴ De GTRP-databank (www.meertens.knaw.nl/projecten/mand/) is wegens tijdgebrek niet geraadpleegd.

ledig gesyncopeerde vormen [t₃ryx, tərλχ], die als variant naast [tryχ] voorkomen in de nochtans sterk reducerende noordelijke dialecten van de provincie Antwerpen, zelfs tot over de grens.

De noord-zuid-tegenstelling in de reductie van voortonige lettergrepen in erfwoorden komt nog duidelijker tot uiting in de dialectgeografie van het synoniem *wederom*. Het woord is in feite een versterking van *weder*, *weer*, dat algemeen Middelnederlands was voor ‘terug’ en in die betekenis nog steeds algemeen is in beide Vlaanderens en een gebied ten zuidwesten van Brussel (Brussel inbegrepen). Het woord *wederom* hoort met zijn volle en ingekorte varianten thuis in delen van de provincies Oost-Vlaanderen, Antwerpen en Brabant.

In Oost-Vlaanderen (RND 1930 en 1935) is *wederom* c.s. gebruikelijk in een trechtervormig gebied dat begint ten westen van Gent en naar het oosten verbreedt over het hele zuidelijke Waasland en de Denderstreek. De diverse vormvarianten weerspiegelen in een ‘räumliches Nebeneinander’ van west naar oost alle fasen van het ‘zeitliche Nacheinander’ in de evolutie van *wederom* tot *vroem*. De volle vorm *we.(d)rom(me)* is bewaard in enkele dorpen ten zuidwesten van Gent (Astene, Bellem, Nevele, ook Beervelde). De gereduceerde vormen *wədróm* > *vədróm* (beide in Zeveneken) en *vərom* (Laarne, Lotenhulle, Schellebelle, Serskamp), zijn te vinden tussen Gent en het Waasland. Het Waasland zelf (incl. de stad St.-Niklaas) en de noordelijke Denderstreek (zonder Dendermonde en Aalst, die [vədróm] hebben) hebben de merkwaardige variant [vədróm],²⁵ een kruising van het Oost-Vlaamse [vədróm] en het West-Brabantse [vərum] (zie verder). Nergens in Oost-Vlaanderen is echter de gesyncopeerde vorm [vróm] te vinden.

Dat laatste is wel het geval in de Antwerpse en Brabantse varianten (RND, 1925; 1958; 1962). De geografische verdeling van gesyncopeerde en niet-gesyncopeerde vormen stemt overeen met de verwachtingen. Het gebied met de gesyncopeerde vorm [vróm] vormt een brede band die het grote noordelijke *terug*-areaal ten zuiden en ten westen afzoomt. Het strekt zich uit van een smalle horizontale strook even ten zuiden van Antwerpen (Schelle, Kontich), die zich vervolgens verbreedt over het zuidoosten van de provincie (de Zui-

²⁵ Op grond van de RND-gegevens is geen betekenisverschil tussen lange en korte variant binnen één dialect af te leiden. Bij navraag in Hofstade (Aalst) bleek echter dat [vədróm] de nadrukkelijke variant is van [vərom], dat vooral wordt gebruikt als prefix van werkwoorden. Een merkwaardige kruising is [vərtɾλχ] in Belse le, op de grens van het Zuid-Wase [vədróm] en Noord-Wase [t²ɾλχ].

derkempen met Berlaar, Heist-op-den-Berg, Geel) en in de omgeving van Diest zuidwaarts afbuigt tot voorbij Leuven.

De niet-gesyncopeerde variant [vərum, v₃rum, fərum, f^ərum] bezet volgens verwachting het areaal ten zuiden en ten westen van het *vroem*-gebied: in de provincie Antwerpen het gebied ten zuiden van de lijn Boom-Duffel-Lier (deze plaatsen inbegrepen), in Brabant het gebied gelegen tussen de Dender (waar [və(r)drum] typisch is), Brussel met zijn zuidwestelijke hinterland (dat zelf het Vlaamse *weer* heeft), Mechelen (dat zelf [tryχ] heeft) en Leuven (Leuven inbegrepen). De Oost-Vlaamse variant [vədrum] uit de Denderstreek (Aalst) komt in Brabant nauwelijks voor, tenzij even over de Dender (Opwijk), in enkele plaatsen in de zuidelijke Zennevallei (Lembeek, Beert) en in de merkwaardige variant [vuidrum] in Vilvoorde.

De dialectgeografie van *vander/ver-* en *wederom* toont aan dat de reductie van pretonische lettergrepen niet beperkt blijft tot leenwoorden. Het laat tevens zien dat de reductie geen eenmalig proces is, maar zich voortdurend herhaalt telkens wanneer een vreemd woord wordt ontleend en inburgert of wanneer een erfwoord door categoriewisseling (bv. van woordgroep naar bijwoord, van substantief naar grammaticaal woord) een betekeniswijziging ondergaat en zijn frequentie verhoogt.

De dialectgeografie van de *vander/ver-*namen en het bijwoord *wederom* maakt tevens duidelijk dat de reductie van de pretonische lettergreep ook in erfwoorden door een onzichtbare barrière in het zuiden wordt opgehouden. Het verloop daarvan is evenmin bij deze erfwoorden met één isofoon te vatten. Zijn bestaan vindt echter bevestiging in een parallelle ontwikkeling bij de posttonische lettergrepen (zie 5).

Een ernstig bezwaar tegen de veronderstelling van een zuidelijke reductiebarrière is dat ook in de zuidelijke dialecten soms verregaande reducties voorkomen die daar niet door ontlening zijn terechtgekomen, maar volledig op eigen kracht zijn ontwikkeld. Dat laatste blijkt uit plaatsnamen, die daarin eerstetrangsgetuigen zijn. Plaatsnamen zijn woorden met een hoge frequentie, maar met een lokaal beperkte gebruiksradius. *Bossuit* in Z.-W.-Vlaanderen heet in het dialect [bɔ'sœyt], maar ook [bə'sœyt], *Bonheiden* (1414 *ter Boedenheyde*), op de grens van Antwerpen met Brabant, heet in het dialect [bə'na.ə], *Dormaal* en *Kapellen* in Z.-O.-Brabant respectievelijk [dər'mal] en [kə'pələ] (VG, 2010). Ook syncopering van de pretonische vocaal (ook weer in een cluster met liquida) komt in het uiterste zuiden voor. De Zuid-Brabantse plaatsnaam *Blanden* [blanə] vlakbij de taalgrens heeft als oudste attestaties:

1282 *Bealanden*, *Belanden*, 1299 *Bialanden*, 1313 *Byalanden*. Het eerste bestanddeel is Oudfrans *beal* ‘bel, mooi’ (VG 2010). Zoals het nabijgelegen *Lo-venjoel* ‘Klein Leuven’, kreeg Blanden zijn naam ‘Mooi Landen’ naar de gemeente Landen (tussen Tienen en Borgworm).

De toponymische voorbeelden van reductie spreken op het eerste gezicht het bestaan van een zuidelijke intonatiebarrière tegen. Zoals andere afwijkingen bij de pretonische (zie 4.2.4) en posttonische reducties (zie 5.2.2) zijn ze echter te verklaren door ze in hun juiste historische context te plaatsen.

4.2.3. Holland in last, Holland in het verweer

Zoals geargumenteed in vorige hoofdstukken, is het behoud en de versterking van de voortonige vocalen in de Zuid-Nederlandse dialecten niet toe te schrijven aan een (onvolkomen) nabootsing van Franse prestigewoorden, maar aan een intrinsiek strakkere articulatie en een reactie tegen eventuele vocaalverdoffing en syllabeverlies. Dat laatste doet ons een verklaring aan de hand voor de huidige standaarduitspraak van vreemde woorden met pretonische vocaal op Noord-Nederlandse basis.

Het (standaard) Belgisch-Nederlands en het Noord-Nederlands vertonen opvallende verschillen in de uitspraak van de voortonige klinker in tweelettergrepige woorden als *metaal*, *moment*, *probeert* (Kloots o.a., 2011). In het ‘Algemeen Belgisch-Nederlands’ wordt de klinker als een ongespannen korte voor- c.q. achtervocaal gerealiseerd (zie 4.2.1). De uitspraak met een gespannen, halflange klinker is typisch Noord-Nederlands. Belgisch-Nederlands *mōment* staat aldus tegenover Noord-Nederlands *moomént*, B.-Nederlands *metáal* tegenover N.-Nederlands *meetáal*.²⁶ Dezelfde tegenstelling is te vinden in woorden als *elektrisch*, *lokaal*, *politie*, *proberen* e.d. De Noord-Zuid-tegenstelling is beperkt tot de halfhoge vocalen of valt althans minder op bij de lage (*kanaal*, *banaan*) en hoge vocalen (*piloot*, *bureau*, *muziek*).

Het is de vraag hoe de gespannen pretonische vocalen in Noord-Nederlands *meetáal*, *mooment* te rijmen vallen met de reductiesjwa (*mātaal*, *māment*) die eveneens in het Noord-Nederlands zo sterk ontwikkeld is. Voortgaand op de

²⁶ Het verschil kreeg al de aandacht van Blancquaert (1936, pp. 100-101), die de ongespannen Zuid-Nederlandse uitspraak *niet* aan het Frans toeschreef en meteen pleitte voor het volgen van de Nederlandse standaard. Hij bedoelde met die standaard uiteraard niet de pretonische reductiesjwa, die in zijn ogen en tot het midden van de vorige eeuw in Nederland evenmin genade vond. Soortgelijke waardeoordelen vindt men opgesomd bij Stroop (1974, pp. 315) en Kloots e.a. (2003).

fonetische transcripties in het Algemeen Nederlands Woordenboek (www.anw.inl.nl), is op de standaarduitspraak van de pretonische vocalen geen peil te trekken. Volgens het ANW worden *chemie*, *decaan*, *detail*, *medaille*, *melaats*, *petunia* met een gespannen [e.] gerealiseerd, *bagonia*, *baton*, *bravet*, *cament*, *dabuut*, *dabat*, *dacreet*, *dament*, *maloen*, *mānu*, *padaal*, *plazier*, *pracies*, *vānijn* echter met [ə]. Nochtans zijn sommige woorden uit laatstgenoemde reeks zeker ook met gespannen [e.] te horen (zie Van Oostendorp, 2000, p. 176). De grote onzekerheid is ongetwijfeld toe te schrijven aan de grote toevloed van nieuwe vreemde woorden, nu eens uit die, dan weer uit een andere taalkring. Het Nederlandse foneemstelsel verkeert hier in een turbulente toestand waarin het zijn evenwicht nog niet heeft gevonden. Langzamerhand tekenen zich daarin een aantal krachtlijnen af.

Een duidelijke tendens is waar te nemen bij pretonische syllabes die door hun frequentie de status hebben gekregen van een Nederlands morfeem, zoals in het geval van /re-/. Bij woorden met pretonische /re-/ is een gespannen, half-lange vocaal ongewoon of uitgesloten in tweelettergrepige woorden: *rābel*, *rācept*, *rācord*, *rākruut*, *rāflex*, *rāfrein*, *rālaas*, *rāliëf*. Varianten met gespannen /re-/ zijn echter mogelijk in technische betekenissen: *reeflūx* en *reeflēx*(camera) tegenover *rāflex*(beweging). Ook bij meerlettergrepige woorden is de sjwa gewoon: *rālavant*, *rālikwie*, *rāvolver*. Hier tekent zich echter een nieuwe trend af. Wanneer van een tweelettergrepig jambisch woord een meerlettergrepig woord met anapestische voet wordt afgeleid, wisselen /ə/ en /e/ elkaar met vaste regelmaat af: *rāclame* vs. *reeclamēren*, *rāgent* vs. *reegentés*, *rāgister* vs. *reegistrēren*, *rāgime* vs. *reegimēt*, *rāserve* vs. *reeservāat* en *reeservist*, *rābel* vs. *reebellēren*, *rāform* vs. *reeformātie*. De gespannen half-lange vocaal ontstaat bij de verplaatsing van het accent naar het wordeinde. Hij voorkomt de ongewenste opeenvolging van twee onbeklemtoonde lettergrepen met mogelijke sjwa en creëert een accentpatroon dat aansluit bij gelede Nederlandse woorden als *boerenzóon*, *burgeméester*, *Frankrijkléi*, *plattelánd*, *Vrijdagmárkt*, *eigenzinnig*, *regelmátig* (zie ook 4.1 voor de accentuering in familienamen als *Décabooter*, *Vánparys*). De ontwikkeling vertoont m.m. gelijkenis met het Frans, waar /rə-/ en /re-/ eveneens alterneren in functie van de accentplaats: *rābelle* vs. *rébellion*, *rācavoír* (*je rāçóís*) vs. *réception*, *tānace* vs. *ténacitē*, *sācréter* (*je sācrète*) vs. *sécrétion*. De sjwa wordt een gespannen vocaal wanneer het woordaccent zich te ver verwijderd. Het Frans heeft de verdeling tussen [re-] en [rə-] intussen gemorfemiseerd. Het zeer productieve *rə-* heeft bij gelede woorden de waarde van een prefix gekregen met de vast omliggende betekenis ‘her-’ (*redire*, *refaire*, *refermer* ...), terwijl *ré-* in

die betekenis enkel mogelijk is vóór vocaal (*réanimer, réagir*) of enkel nog voorkomt in gelexicaliseerde (historische) afleidingen (*référer, répéter*).

Traditioneel wordt aangenomen dat de korte ongespannen vocaal in Belgisch-Nederlands *elektrisch, metaal, kōnijn, tōneel* een (substandaard) verkorting is van een oorspronkelijk gespannen vocaal. Chronologisch is de ontwikkeling echter omgekeerd verlopen. Middelnederlandse spellingen als *matael/motael, triwant/truwant* enz. en de korte pretonica in *bureau, kanaal, piloot* geven aan dat de vocaal wel steeds kort is geweest en dat de huidige gespannen vocaal (en wellicht dus ook /ø./) in Noord-Nederlands *Coolijn, meetaal, koonijn, tooneel* recent is. Of die gespannen vocaal (half)lang genoemd mag worden, is al langer stof van debat (Kloots e.a., 2003; zie vooral Van Oostendorp, 2000, passim). Het feit dat hij in geaffecteerd taalgebruik licht gediftongeed kan worden (*mo^ument, me^ttaal, to^uneel*), wat bij de gesloten pretonische vocalen in *bureau, courant, muziek, sigaar* niet mogelijk is, geeft aan dat hij (half)lang is.²⁷

Ietwat paradoxaal is uiteraard dat de woorden met gespannen voortonige klinkers uitgerekend in datzelfde Noord-Nederlands bij informeel spreken de sterkst mogelijke reductie ondergaan tot *kānijn, māment, prāberen* enz. Het ligt dan ook voor de hand dat de Noord-Nederlandse realisaties *koonijn, moomént, poolítie, proobéren* een onbewuste anticipatie zijn op de sluipende verdoffing of elisie tot *knijn, m'ment, plisie, pr'beren*. De gespannen voortonige klinkers zij dan te beschouwen als de Noord-Nederlandse tegenhanger van de voortonige verzwaringen in de Zuid-Nederlandse dialecten. In het Belgisch-Nederlands is de versterking door spanning van de voortonige klinker onbekend. Indien die er toch voorkomt, zoals in het geval van *pre-* met de betekenis 'prae-, vóór-', gaat dat automatisch gepaard met verplaatsing van de klemtoon naar de eerste lettergreep: *préefab(woning), préefix, préefinanciering*.

De Noord-Nederlandse reactievocaal is ontstaan in kringen van geletterden. De originele vocaal van de vreemde taal wordt immers (meer dan) gerespecteerd, in tegenstelling tot de Middelnederlandse en Zuid-Nederlandse vormen *kanijn, kornijn, motael, triwant*, die door hun onorthodoxe spelling bewijzen typische volkstaalverschijnselen te zijn.

²⁷ Hetzelfde geldt voor de eerste [ã] in woorden als *kadaster/kadastraal, parade/paraderen, satelliet, kapucijn, katapult, karekiet, lateraal, papegaai*. De pretonische vocaal wordt soms licht aangehouden en klinkt dan palataler zoals de halflange /a./ De variant lijkt me niet mogelijk in *kapitaal, paraplu, radicaal, ramenas* e.a.

In tegenstelling tot de reductiesjwa, die ook in de noordelijke en oostelijke Belgisch-Nederlandse dialecten wijdverbreid is, valt de isofoon van de gespannen pretonische vocaal volledig samen met de huidige rijksgrens. Het lijkt dan ook weinig twijfel dat deze contravocaal in het Noord-Nederlands een vrij recent verschijnsel is, waarbij nationale instituties scheidend hebben gewerkt, in de eerste plaats de school en de gesproken media. Het zou niet verwonderen mochten predikanten of onderwijzers bij de verspreiding van de geforceerde spellinguitspraak een rol hebben gespeeld. Daarbij valt te denken aan de Algemene Leerplichtwet van 1900-1901 of aan de jaren van de restauratie na 1815, toen Hollandse welsprekendheid van groot belang werd geacht in de opleiding van predikanten en juristen. Op de artificiële oorsprong van het verschijnsel wijst voorts dat de voortonige reductievocaal in oudere orthofonische literatuur in Nederland werd afgekeurd. In de twintigste eeuw is die normatieve houding verdwenen. Paardekooper (1949, p. 81), die niet wilde weten van de benaming AN en een voorstander was van het ABN (hier met de B van Beschaafd), vond aanvankelijk een pretonische sjwa in woorden als *bənaan*, *məziek*, *təbak*, *rəvier* enz. de norm, zoals hij dat ook vond van de epenthetische sjwa in *melək*, *kaləf* ‘melk, kalf’. Hij hield er als Zuid-Hollander geen rekening mee dat beide soorten sjwa in grote delen van het Nederlandse taalgebied vreemd waren. Zijn verblijf in België (het West-Vlaamse Kortrijk) sinds 1970 heeft hem zijn standpunten doen herzien. In zijn ABN-Uitspraakgids (1978) houdt hij nog wel vast aan de epenthetische sjwa in zowel *wərək*, *melək* als *wərəkə*, *meləkə* (zij het nu bescheiden met een gesubscribeerde sjwa), hoewel die in West-Vlaanderen niet bestaat. Bij woorden als *papier*, *kanaal*, *kapot* sanctioneert hij naast de uitspraak met pretonische reductiesjwa nu ook telkens die met gekleurde vocaal, bij *muziek* is de variant met /ə/ zelfs verdwenen voor [myzik]. Tegenover korte /ɔ/ als enige mogelijkheid in *kɔnijn*, *prɔfessor*, *kɔlɔssaal* ‘kolossaal’ zoals in het Belgisch-Nederlands, vermeldt hij echter gesloten /o/ in *positie*, *politie*, *profeet*, *tomaat*, *toeneel*. Soortgelijke verschillen zijn te vinden bij woorden met <e>, die in de uitspraakgids variëren tussen *mətaal*, *tlefoon* en *memorie*.

4.2.4. De ouderdom van de tegenstellingen

De verschillen in intonatiepatroon tussen Noord en Zuid, die ten grondslag liggen aan de verschillende realisatie van voortonige lettergrepen, zijn waarschijnlijk niet ouder dan het Vroegmiddelnederlands. Ook de niet-reducerende zuidelijke dialecten hebben immers deelgenomen aan de oudste vocaalverdoeffingen in o.m. de prefixen *bī-* > *be-*, *ga-* > *ge-*, *far-* > *ver-*, *to-* > *te-*. In

veelgebruikte woordcombinaties kon de verdofte klinker vóór een volgende vocaal (ook in het Oudengels en het Oudhoogduits) zelfs worden gesyncopeerd: **bi-ūtan*, *bi-oċan*, *bi-innan* > *buten*, *boven*, *binnen*, **bī-anghe* > mnl. *banghe*, **ga-unnan* > *gunnen*, maar nog mnl. *onghehure* > *(on)guur*. De syncope vóór vocaal was in sommige woorden al mogelijk in de tiende eeuw, zoals blijkt uit het Friese toponiem 945 (kopie ca. 1150) *Butensteneha* ‘buitenste Aa’ (zwakke datief). De syncope vóór liquida was eveneens al algemeen Middelnederlands, maar komt pas voor na 1100: *blijven* < mnl. *belīven* naast meestal al *blīven* (ohd. *bilīban*), mnl. *blusschen* < **bi-lesschen* (vgl. Duits *löschen* (zie noot 18)).²⁸

Ook in sommige leenwoorden is al in het Vroegmiddelnederlands geen spoor meer van de uitgestoten eerste klinker: *paróchia* > Oost-Brabant 1276-1300 *prochye* (ook algemeen mnl. *prochie*), lat. *piluccare* > *plucken*, *coróna* > *crone*, *crune*. *Coronam* komt met de pretonische vocaal nog voor in de Wachendonckse Psalmen, maar de Latijnse accusatiefuitgang in een Oudnederlands zinsverband verradt dat het omstreeks 950 nog als een Latijns woord en niet als volkstaal werd beschouwd. In de Leidse Willeram van iets vóór 1100 is het woord nog als *coronan* (nu met de Oudnederlandse genitiefuitgang) overgeleverd. Het had toen al niet meer naar Oudgermaans gebruik de klemtoon op de eerste lettergreep aangezien dat Middelnederlands **coorne* zou hebben opgeleverd. De syncope **coróne* > *crone* gebeurde dus in de twaalfde of vroege dertiende eeuw. Ook na de dertiende of veertiende eeuw kon de voortonige klinker in de zuidelijke dialecten nog worden uitgestoten. Het 13^e-eeuwse *beril* verschijnt in Vlaanderen omstreeks 1350 als *bril* (zie 4.2.1). De Zuid-Brabantse plaatsnaam *Blanden* [blanə] vlakbij de taalgrens heet in 1313 nog *Byalanden* (zie 4.2.2). Kenmerkend voor deze vroege syncopering is dat syncope steeds clusters met een liquida ontstaan.

Voortonige verzwaringen (*pampier*) en verkleuringen (*motael*) van pretonische vocalen in leenwoorden werden waarschijnlijk pas mogelijk in het latere Middelnederlands. Vreemde woorden die vóór de tiende eeuw werden ontleend, kregen immers reflexmatig de klemtoon op de eerste lettergreep: *augústus* > *oogst*, *caerefólium* > *kervel*, *canális* > mnl. *kánele*, *kandel*, *Cale* (waarnaast jonger *kanáal*), *capitále* > *kachtel* ‘veulen’ (waarnaast jonger *kapitáal*), *caténa* < *keten*, *cerésia* > *kers*, *cultúra* > *kouter* ‘akkercomplex’

²⁸ *Vreten* gaat niet terug op een syncope van *ver-eten*, zoals al blijkt uit ohd. *frezzen*, maar op **fra-itan* > Gotisch *fraitan*. **Fra-* is een variant van **far-* die teruggaat op een zogeheten *Schwebeablaut*, die ook aan de oorsprong ligt van het verschil tussen *vragen/vergen*, *schouwen/zien* (< **sɣew/seɣw*).

(waarnaast jonger *cultiúr*), *fenéstra* > *venster* (niet **vānéster*), *mercátus* > *markt*, *molína* > *molen*, *monéta* > *mun*, *elephántus* > *ólifant* (reeds ohd. *olbanta*, oe. *olfend*), *pulvínus* > *péluw*, *pílárium* > *pijler* (naast jonger *piláar*), *quingagésima* > *Sinksen*, *tolóneum* > *tol* e.v.a. (zie o.m. Weijnen, 1966, p. 415). Dezelfde beregeling gold nog in de Oudnederlandse Psalmen van omstreeks 950: *arciáter* > *érceteri* ‘arts’, *castigáre* > *késtegon* ‘straffen, kastijden’, *antíquus* > *éntisc* (Kyes, 1983, p. 50). Beginaccentuering bleef ook bij latere ontleningen nog mogelijk, maar dan slechts sporadisch: Vlaams *tóebak* < *tobácco*, *kémel* < *camélus*, (hist.) *baander(heer)* < *banier*, W.-Vlaams *keune* ‘konijn’, *paster* ‘pastoor’ (mogelijk direct uit lat. *pastor*).²⁹

Vanaf de elfde eeuw begon het Nederlands echter vreemde woorden te ontleenen zonder die nog aan het eigen Germaanse klemtoonpatroon aan te passen. De omslag kan worden geïllustreerd met het woord *capella* ‘kerk van lagere rang’, dat op cultuurhistorische gronden ten vroegste in de volle middeleeuwen kan zijn ontleend. Het woord is in Nederlandse plaatsnamen vrijwel uitsluitend bekend als *Kapélle(n)* met behoud van de Romaanse beklemtoning, wat op een relatief laat ontstaan wijst van de vele kerkdorpen met die naam. De oudste toponymische bewijsplaatsen dateren behoudens één (zie verder) dan ook pas uit de elfde eeuw. In enkele namen heeft *capella* echter naar oude gewoonte de Oudgermaanse beginklemtoon gekregen. Dat geldt o.m. voor *Hohkeppel* (Bergisch Gladbach), dat dan ook niet toevallig reeds in 958 is overgeleverd (als *Kaldenkapellen*) en dat volgens de oorkonde waarin het wordt vermeld, een plaats aanduidt die toen al enige tijd moet hebben bestaan. Een andere naam met de klemtoon vooraan is *Keppel* in Gelderland, dat ca. 1150 (*Cappele*) voor het eerst wordt genoemd, maar gelet op de klemtoon wel ouder zal zijn. Vooral in de omgeving van het Frans-Vlaamse Duinkerke valt het grote aantal namen op met beginklemtoon: *Armboutskappel* (1067 *Capella Erembaldi*), *Aarnoutscappel*, *Oostkappel*, *Waalskappel* (1201 *Wales capple*), *Zegerskappel*. Mogelijk zijn deze dorpen gezien de klemtoon ouder dan de elfde eeuw, al moet men er rekening mee houden dat beginklemtoon bij ingeburgerde woorden ook nadien mogelijk bleef (cf. supra *toebak* enz.).

In tegenstelling tot het Nederlands hield het Engels vast aan de Oudgermaanse woordintonatie. Die was zo dominant dat Romaanse leenwoorden die na de Normandische verovering in 1066 massaal het Engels binnenstroomden, zich eraan aanpasten: *chánnel*, *chápel*, *fáshion*, *mánnner*, *mércy*, *mítton*,

²⁹ Om die reden kan een toponiem als *Blandijnberg* niet als een endogeen Gentse plaatsnaam uit de vroege middeleeuwen worden beschouwd. Voor de historiografische gevolgtrekkingen zie Van Loon, 2017, pp. 269-273.

pálace, pástry, práyer, prison, ribbon e.v.a.³⁰ De vreemde beklemtoning van de talrijke Romaanse leenwoorden waarmee het Engels na Hastings werd geconfronteerd, moet aanvankelijk onwennig hebben aangedaan, want bij sommige leenwoorden had het Engels enige tijd nodig om de vreemde klemtoon zijn definitieve plaats te geven. Chaucer (1343-1400) kon woorden als *couráge, generál, glorióús, parliamént, presénce, service*, nog naar believen op de laatste lettergreep beklemtonen als dat hem voor zijn metrum beter uitkwam. De Germaanse beginklemtoon bleef in het Middelenengels echter zo dwingend dat ook die leenwoorden mettertijd een initieel accent aannamen. Het Engels ervaart die aanpassingsproblemen nog steeds, zoals te zien aan de aarzeling die ontstaat bij recente leenwoorden als *adult, controversy, metallurgy* e.a., die op twee manieren kunnen worden beklemtoond (Strang, 1970, pp. 55-56, 232).

In de klemtoonregels van het moderne Engels, die nog steeds 'chaotisch' zijn (aldus Strang, 1970, pp. 54-56), heeft zich intussen een patroon ontwikkeld waarbij disyllabische nomina en verba contrastief worden beklemtoond: *a súbject* vs. *to subjéct*, *a cómpound* vs. *to compóund*, *a pérmit* vs. *to permít*, *a cóntact* vs. *to contáct* e.v.a. (Matthews, 1991, p. 141).³¹ Volgens Strang (1970, pp. 55, 86-87) is dit contrastaccent pas een ontwikkeling van de laatste paar eeuwen. Hoe het kon ontstaan, is nog steeds onduidelijk. Meer dan waarschijnlijk heeft het streven naar een balans tussen het aantal onbeklemtoonde lettergrepen vóór en na de klemtoon een doorslaggevende rol gespeeld. Bij substantieven blijft het aantal lettergrepen ook in geflecteerde vormen (afgezien van gevallen als *complex-es, apparatus-es*) constant, wat het aantal posttonische lettergrepen beperkt. Flexie en afleiding van werkwoorden leiden daarentegen vaak tot een verhoging van het aantal onbeklemtoonde lettergrepen: *to contráct* > *contráct-ed, contráct-ing, contráct-ion, contráct-ive, contráct-ible*. Achteraanplaatsing van de klemtoon in het werkwoord zorgt in die gevallen voor een gelijkmatiger verdeling van de onbeklemtoonde lettergrepen aan weerszijden van de klemtoon. In de minder talrijke gevallen waar het substantief met een suffix wordt uitgebreid, verspringt immers ook daar het accent naar achteren: *cónttract* > *contráct-ual*.

³⁰ In woorden als *potáto, tobácco, banána*, die pas in de Nieuwengelse periode werden ontleend, werd de beklemtoning niet meer aangepast.

³¹ Het accent blijft in beide categorieën op het werkwoord wanneer het prefix op een vocaal eindigt: *corréct, évolve, refléct, détéct*. Zie voor zulke specificaties Fudge, 1975, p. 289. Men kan zich afvragen of de pretonische /i/ in oorspronkelijk Engelse woorden als *behave, believe, become, behold*, niet is ontstaan onder invloed van de nieuwe prefixen *de-* en *re-*.

In tegenstelling tot het Middelenengels ondervond het Middelnederlands niet de minste aanpassingsproblemen met de accentuering van de Romaanse leenwoorden. Zo goed als alle leensuffixen (*-iteit, -eren, -abel, -aal, -eus, -ant, -ent, -ist*) behielden hun Romaanse accentplaats, terwijl dat juist niet het geval is in het Engels (*cómmunal-ty, géner-al, cómfort-able* enz.).³² Leensuffixen die in het Nederlands tegen de regel in niet beklemtoond worden, zoals *-er < -arius (bakker, molenaar), -isch < iscus (dietsch), -ster < istria (naaister)* bewijzen door hun niet-beklemtoning dat ze vóór de tiende eeuw werden ontleend. Het beklemtoonde moveringssuffix van *lerar-és* (uit Greco-Latijns *-issa*) werd dus later ontleend. De on-Germaanse klemtoon op het nochtans inheemse *-inne* berust vermoedelijk op een jongere ontwikkeling binnen het Nederlands. In het Duits ligt bij die moveringen de klemtoon immers vooraan.

Het gemak waarmee het Nederlands vanaf de elfde eeuw Romaanse leenwoorden plots met hun vreemde klemtoon kon overnemen en daarbij in tegenstelling tot het Engels de eigen Oudgermaanse klemtoonregels opgaf, laat niet na te intrigeren. Men kan het behoud van de vreemde klemtoon willen verklaren door ‘impositie’ (Van Coetsem, 2000) van het Frans. De invloed van het Frans op bestuursniveau nam vanaf de tiende tot twaalfde eeuw sterk toe met het ontstaan en de uitbouw van eigen Zuid-Nederlandse vorstendommen. Die waren alle, van het graafschap Vlaanderen tot het prinsbisdom Luik, tweetalig, ook op lagere bestuursniveaus (kasselrijen, ammanijen, baljuwschappen, leenhoven e.d.). Tegen die veronderstelling pleit echter dat ook alle Noord-Nederlandse dialecten en het hele Duitse taalgebied, waar van impositie door het Frans wel geen sprake kan zijn, samen met de Romaanse leenwoorden probleemloos de vreemde klemtoon overnamen.

Impositie biedt echter wel een verklaring voor de resistentie van de Zuid-Brabantse en Zuid-Vlaamse dialecten tegen de verdoffing van voortonige vocalen. Ze mag echter niet worden begrepen als een poging om naar bestvermogen de Romaanse uitspraak van leenwoorden na te bootsen. De weerstand tegen de verdoffing van pretonische vocalen komt immers evenzeer voor bij Germaanse woorden (zie de *vander/ver*-namen, *wederom* in 4.2.2) en in posttonische lettergrepen (zie daarvoor 5). De impositie wortelt in de strakkere articulatie- en intonatiebasis van de zuidelijke dialecten. Mogelijk is die ingesleten gewoonte (*entrenchment*) het resultaat van een *Sprachbund* met de aangrenzende Picardische en Waalse dialecten (zie Van Loon, 2005, pp. 56-61) (zie ook 6).

³² Het hoofdstukje uit mijn versie van 2016 over de oorzaken van dit verschil is weggelaten.

5. DE POSTTONISCHE REDUCTIESJWA

5.1. TAAL-, REGISTER- EN WOORDSPECIFIEKE FACTOREN IN HET REDUCTIEPROCES

Alle Nederlandse sjwa's zijn, met uitzondering van de epenthetische sjwa, historisch afkomstig van gekleurde vocalen. Hetzelfde geldt voor de Franse sjwa's: *capreolus* > *chəvreuil* 'ree', **adcaptiare* > *ach(ə)ter*, *iactare* > *jəter*, *mensura* > *məsura*. Het verdoeffingsproces is in het Frans echter, indien het er ooit in dezelfde mate heeft bestaan als in het Nederlands, in de volle middeleeuwen gestopt. Een van de laatste heldere vocalen die sneuvelden, was die van het lidwoord *li* > *le*. De huidige Franse sjwa is synchroon nooit reductievocaal van een heldere *i, a, u, y*, maar alterneert bij beklemtoning slechts met /ɛ/ of /e/: *achəter* ~ *j'achète*, *jəter* ~ *je jette* (zie 2). De verdoeffing in *achət* ~ *achəter* is een gelexicaliseerd relict uit het Oudfrans, maar is geen synchrone regel van het moderne Frans. De Vroegromaanse timbrereductie werd in het latere en huidige Frans afgelost door een nog radicaler proces, dat van de elisie (zie 2).

In het Nederlands is het verdoeffingsproces i.t.t. het Frans nog volop aan de gang. Nog steeds ontstaan er reductiesjwa's wanneer onbeklemtoonde volle vocaalfonemen hun prominente kenmerken (bv. hoog, voor, gesloten, gespannen) verliezen en enkel het kenmerk [syllabisch] overhouden. Vrijwel alle vocalen in voor- en natonige posities komen voor sjwa-reductie in aanmerking. Het Nederlands bekleedt daarin een specifieke plaats onder de West-Germaanse talen. Voortonige verdoeffingen van vreemde woorden (*kənijjn*, *pəpiper*) zijn in de aangrenzende dialecten van het Duitse taalgebied met uitzondering van de Selfkant en de omgeving van Lüneburg nauwelijks bekend (Stroop, 1974, pp. 321-322). Het Nederlands gaat in voortonige en posttonische verdoeffingen tot sjwa veeleer samen met het Engels, dat (door zijn nog 'Germaanse' accentverhoudingen; zie 4.2.3) bij het reduceren van vocalen en syllabes nog ongeremder te werk gaat dan het Nederlands. Vergelijk slechts de uitspraak van *humor*, *tumor*, *reckless*, *compose* met hun Nederlandse equivalenten. In tegenstelling tot het Nederlands kent het Engels echter geen epenthetische klinkers of sjwa's (wel elisie; zie 3.2 voor *-able*).

Ook het aantal Engelse woorden met pretonische sjwa is mogelijk geringer dan in het Nederlands. De zeer talrijke leenwoorden die het Engels vanaf de elfde eeuw ontleende, kregen in tegenstelling tot het Nederlands de klemtoon op de eerste lettergreep (*manner*, *chapel* enz.) (zie 4.2.4). Pretonische vocalen van Germaanse oorsprong die in het Nederlands alle tot sjwa verdoften, be-

hielden (herkregen?) in het Engels vaak hun palatale of velaire kleuring, mogelijk onder de invloed van de vocalisch auslautende leenmorphemen *re-*, *de-*, *e-*: *be-lieve*, *be-have*, *e-nough* (zie noot 31).

Volgens Vachek en Van Wijk (1939, p. 40), twee fonologen van het eerste uur, zouden krachtens de wet van de geringste inspanning op termijn alle onbeklemtoonde syllaben moeten verschrompelen. De Nederlandse taalgeschiedenis biedt daar inderdaad ook tal van voorbeelden van. Bekende voorbeelden zijn de zogeheten verholten samenstellingen: *lederhose* > *laars*, *ēwa-haft* > *echt*, *ain-līf*, *twai-līf* > *elf*, *twalf*, *veem-noot* > *vent*, *boom-gaard* > *bogerd*, *jonkvrouw* > *juffer*, *leid-zeel* > *leisel* ‘touw’, *wenkbrauw* > *wimper*, **wer-ald* ‘man-oudheid’ > *wereld* (Schönfeld-Van Loey, 1964, p. 182). De atrofiëring is nog ingrijpender wanneer de gebruiksradius van een woord beperkt is tot lokale taalkringen en dialecten (zie o.m. Weijnen, 1966, pp. 272-273): *(kinne)bakhuis* > *bakkes*, **banmēth* ‘banhooiland’ > *beemd*, *aardappel* > *er-pel*, *looftuin* > *lochting*, *vrouwmen* > *vremmes*, *wambuis* > *wammes*. Toponiemen, die vaak slechts plaatselijk bekend zijn, gaan daarin het verst en bekleeden daarom een bijzondere plaats in het onderzoek van de lettergreepverzwakking: 726 *Marithaime* > *Merm* (Geld.), 800-850 *Thiabodingahem* > *Tiegem* (W.-VI.), *Poederoijen* > dial. *Prooie* (Geld.) enz. (zie ook 4.2.4 en volgende hoofdstukken). Atrofiëeringsverschijnselen staan de laatste jaren opnieuw volop in de taalkundige belangstelling, zij het dat die zich beperkt tot het ontstaan van grammaticale woorden: *ni io wiht* > *niet*, *hit mach scien* > *misschien*, *het en zij* > *tenzij*, *(het) en ware* > *maar*, *daar* > *er* enz.

Volgens Vachek en Van Wijk zou de verschrompeling over het algemeen al veel verder zijn voortgeschreden, mocht zij niet voortdurend zijn afgeremd door de invloed van de schrijftaal. Die opvatting is echter ongenueanceerd (zie daarover Van Loon, 2005, pp. 171-232). Indien dat zo was, zouden schrifteloze talen moeten opvallen door grote aantallen verschrompelde lettergrepen. Het natuurlijke slijtageproces wordt echter wél opgehouden door het taalbewustzijn, dat bij de ene mens wat meer ontwikkeld is dan bij de andere en ook van tijdvak tot tijdvak kan variëren. Hier kan de taalcultuur een factor zijn die afslijtingsprocessen afremt en zelfs herstelt. Voorbeelden van zulke restauraties zijn de uitbanning van de epenthesisvocaal in de Oost-Vlaamse dialecten (zie 3.2-3) en het weren van de syllabereductie in toponiemen (zie verder 5.2.1-2). De voorbeelden bewijzen dat dit niet per se door de schrijftaal of de school gebeurt of in een verder verleden door heilige teksten of orale epen. Het hangt er in de eerste plaats van af of de gemeenschap van taalgebruikers attent, creatief of conserverend met haar taal omgaat. Bovenal, en dat bewust-

zijn is ook bij een analfabetische taalgebruiker aanwezig, zullen samenstellingen als *achterdeur*, *kastdeur*, *schuurdeur*, *voordeur* enz. of productieve afleidingen als *stof-rijk*, *kalk-rijk*, *belang-rijk* niet tot ondoorzichtige monoverbalia verschrompelen zolang de taalgebruiker ze als semantisch gemotiveerd en formeel geleed percipieert. Het verschil in klemtoon tussen het eerste en tweede bestanddeel van een gemotiveerde samenstelling is niet erg groot (zie o.m. Booij, 1981, p. 171). Experimenteel is aangetoond (Lehiste, 1970) dat het verschil tussen beide bestanddelen er vooral een is in luidheid (uitgedrukt in dB), maar dat het verschil in toonhoogte (in Hz) minder aanzienlijk is. Wanneer een samenstelling verschrompelt, is dat het gevolg van een semantische wijziging van het denotatum of een functionele verschuiving in de woordgestalt (zie Van Loon, 1981b, pp. 133-134). De univërbering manifesteert zich door de ontwikkeling van een eenheidsaccent waarbij het klemtooncontrast (het verschil in luidheid) merkkelijk groter wordt. De wijziging gaat gepaard met een significante duurverkorting van het onbeklemtoonde bestanddeel, een lagere subglottale druk en een daling van de eigenfrequentie van de klinker (Lehiste, 1970).

Het woordaccent ligt in een Germaanse taal als het Nederlands historisch zo ver mogelijk vooraan. Als gevolg daarvan komt het merendeel van de onbeklemtoonde lettergrepen in posttonische positie voor, waar dan ook de meeste syllabereducties en de grootste klinkervariaties te verwachten zijn (zie de uitspraak van Truby, 1959, in 3.1). Het is dan ook merkwaardig dat posttonische reducties in tegenstelling tot de pretonische nauwelijks zijn onderzocht. De volgende hoofdstukken zijn dan ook slechts eerste verkenningen.

5.2. DE ROL VAN DE PROSODIE IN HET REDUCTIEPROCES

5.2.1. De invloed van de sjwa op de prosodie: een Vlaams-Brabantse tegenstelling

De veralgemening van de reductiesjwa in posttonische positie wordt in het Nederlands niet alleen binnen grenzen gehouden door de geleedheid van het woord, maar ook door de prosodie. In tweelettergrepige woorden als *monnək*, *Dieræckx*, *vonnəs*, *kennəs* treedt een sjwa op die uitgesloten is in de vergelijkbare meerlettergrepige woorden *dommərīk* (**dommərək*), *Diedərīk* (**Diedərək*), *ontstentənūs* (**ontstentənəs*). Dezelfde regel bepaalt de keuze tussen de allomorfen *-er* en *-aar* in benamingen van animate wezens: reductie tot *-er* onmiddellijk na de klemtoon (*leidər*, *Amsterdammər*), maar behoud van *-aar* na een lettergreep met sjwa (*Leidenaar*, *ambtenaar*). Volledige ver-

doffing tot sjwa is echter geen bezwaar in de eveneens meerlettergrepige woorden *werkələk*, *dergələk*, *houtəræg* ‘houterig’, die vaak nog een supplementaire *-ə* krijgen in de verbogen vormen. De voorbeelden maken duidelijk dat de tolerantie voor de sjwa en de woordprosodie belangrijke factoren zijn in het reductieproces.

In 3.2 is erop gewezen dat het Brabants steeds een sjwa invoegt in heterorganische clusters met een liquida (*berræg*, *vollək*), terwijl dat in de Vlaamse dialecten niet kan. De tegenstelling verklaart enkele markante verschillen in de wijze waarop met onbeklemtoonde lettergrepen wordt omgesprongen.

De veralgemening van de epenthetische sjwa heeft in het Brabants geleid tot een aanzienlijke toename van het aantal sjwa’s. Hij is er in clusters met een liquida bijgevolg niet te onderscheiden van de reductiesjwa die ontstond door het proces van de verdoffing van onbeklemtoonde vocalen: *balken* = *balləkə*, *zalm* = (*ik*) *zal* ‘*m*’, *molm* = *Mollem*, *elk* = *Zellik*. (zie 3.2). In de Vlaamse dialecten, waar de epenthetische sjwa onbestaande is, is het aantal sjwa’s bijgevolg veel geringer dan in het Brabants. Maar ook het aantal sjwa’s die ontstonden door reductie van onbeklemtoonde vocalen, is in het Vlaams beperkter.

Dat laatste is vast te stellen aan de hand van de talrijke plaatsnamen op **-heem*. In Brabant en Limburg is *-heem* meestal gereduceerd tot */-əm/*: *Bertəm*, *Beisəm*, *Broechəm*, *Diegəm*, *Veltəm*, *Hemi(k)sə(m)*, *Kraainəm*, *Waləm*, *Zeləm* (VG, 2010).³³ De sjwa werd er enkel verhinderd (of ongedaan gemaakt) in veilige omgevingen en meerlettergrepige namen met een al aanwezige sjwa: *Bin-kom*, *Kerkom*, *Betekom*, */-um/* in *Berchem*, *Beigem*, *Itegem*, *Wommelgem*, *Oelegem*, */-ym/* in *Vossem* (zie VG, 2010 voor de volledige fonetische transcriptions).

In de talrijke Vlaamse plaatsnamen op **-heem* is de kleuring van de oorspronkelijke heldere vocaal van **-heem* bewaard gebleven. De uitgang is er steeds */-æm/* of */-em/*:³⁴ *Bellem* (< *Bethlehem*), *Latem*, *Vlekkem*, *Wallagem*, *Warrem* (Duinkerke) enz. De isofon tussen de Brabantse *əm*- en de Vlaamse *em*-namen valt nagenoeg samen met die van de epenthetische sjwa. Men kan zich dan ook afvragen of de woekering van de epenthetische sjwa in het Brabants het verdoffingsproces van onbeklemtoonde lettergrepen (zoals *-heem*) en de

³³ De opgave [wa.ləm] voor *Walem* (bij Mechelen) in VG 2010 is daarom wellicht onjuist. De RND (IV, 1938) heeft inderdaad [wa.ləm] opgetekend.

³⁴ Ik dank die observatie aan een anonieme reviewer. De uitspraak [bæ.ləmə] voor *Bellem* (W.-Vl.), zoals opgegeven in VG (2010, p. 9, in navolging van RND III, 1935), beantwoordt dan ook niet aan de werkelijkheid (met dank aan M. Devos voor deze mededeling), ook wegens de onwaarschijnlijkheid van de beide opeenvolgende sjwa’s.

toename van het aantal reductiesjwa's niet heeft versneld. De Vlaamse dialecten zouden zich bijgevolg ook resistenter moeten gedragen tegen de posttonische lettergreepreducties en minder reductiesjwa's tellen dan het Brabants. Hierna zal blijken dat twee krachten van prosodische aard elkaar in de loop van de geschiedenis hebben gekruist.

Het behoud van de gekleurde vocaal in de namen op *-em* hangt samen met het weren van epenthetische sjwa's in het Vlaams (zie 3.2). Het embargo gold bij uitbreiding op alle sjwa's die door klankwettige afslijting ontstonden en in lettergrepen met sonoranten terrechtkwamen. Dat laatste verschijnsel deed zich massaal voor in het Laatoudnederlands, toen alle heldere vocalen in flexiemorfemen tot een neutrale vocaal verdoften. Het nog bestaande verschil tussen Oudnederlands (ca. 950) nom. sg. *leidere*, nom. pl. *leidera* en gen. pl. *leidero* verdween in het Laatoudnederlandse *leidere* (zie ook 6). De gevolgen voor de Vroegmiddelnederlandse morfologie en woordvorm waren bijzonder ingrijpend (zie Van Loon, 2014, pp. 176-186). Het aantal sjwa's aan het woordeinde nam massaal toe, temeer omdat het zich voegde bij de al bestaande epenthetische sjwa's, die aanvankelijk ook in het Vlaams mogelijk waren (zie de Middelnederlandse voorbeelden in 3.2). Aan de hand van toponiemen kan men vaststellen dat in de twaalfde eeuw op die overdaad werd gereageerd door drastisch te snoeien in het aantal sjwa's, zowel in het Vlaams als in het Brabants:

Vlaanderen: 1076-1100 *Ucna* (Oekene), 1145 *Apls* (Appels), 1186 *Somren-gem* (Zomergem), 1223 *Beuvren* (Bever), 1214 *Monstrhoc* (Monsterhoek, Zeel.)

Brabant: 1224 *Sumren* (Zomeren), 1139 *Megglen* (Mechelen-Bovelingen), 1161 *Ordren* (Oorderen), 1205-33 *Scinlre mere* (Schijndelermeer).

Beide dialectgroepen gingen nadien gescheiden wegen. Het Brabants meed de syncopering en liet de epenthetische sjwa de vrije loop. De Vlaamse oplossing bestond erin een van twee opeenvolgende sjwa's te kappen of beide gewoon te elimineren en te vervangen door een sonantische nasaal, zoals in de dialectvormen van volgende Vlaamse plaatsnamen: 1187 *Astina* > *Astene* [a.stɲ], 1112 *Esene* > *Esen* [e.ɛsɲ], 1183 *Neuela* > *Nevele* [ne.vlə], Wetteren [wætərɲ], Oostvleteren [ɔsle:tər] (VG, 2010).

Het kappen van sjwa's en lettergrepen in het Vlaams heeft er enigszins paradoxaal toe geleid dat onbeklemtoonde woordbestanddelen er beter bewaard zijn gebleven en niet zijn gereduceerd als in het Brabants. De Vlaams-Brabantse tegenstelling laat zich opnieuw het best illustreren aan de hand van

toponymische samenstellingen. Als niet meer gemotiveerde samenstellingen zijn ze een uitgelezen terrein voor het onderzoek van reductieverschijnselen. De vroegmiddeleeuwse namen met het bestanddeel *-zele* (VG, 2010; hier weergegeven in vereenvoudigde fonetische transcriptie) zijn op dit ogenblik in West-Vlaanderen in drie verschillende vormen terug te vinden:³⁵

1. *Leisele* [leisəl]
2. *Aarsele* [oarslə], *Dadizele* [deizlə], *Moorsele* [mo.əsələ], O.-Vl. *Poes(e)le*, *Rons(e)le*
3. *Dudzele* [ˈdeze.ələ], *Vladslo* [vlædzislə], zo ook O.-Vl. *Moortsele* [mʌərt-sislə]

In het Brabants ontwikkelde *-zele* zich ongestoord tot *-sələ* (zoals nog te zien in de officiële namen van *Wilsele* en *Winksele* bij Leuven) en later tot *-səl*. In het Vlaams werd *-zele* evengoed gereduceerd, maar het ongewenste ‘Brabantse’ effect van twee opeenvolgende sjwa’s werd er voorkomen door een van beide sjwa’s te elimineren (resultaat: *Leisel* of *Aarsle*) of door de eerste vocaal te behouden en te restaureren, zoals in *Dudzele* en *Moortsele*. Dat het proces op die manier is verlopen, wordt aangetoond door de ontspoorde dialectvorm [ˈvlædzislə] voor *Vladslo*, dat blijkens de historische attestaties geen *zele-*, maar een *lo*-naam is: 992 *Frordeslo*, 1119 *Flardeslo* ‘Frauwarads Lo’. De epenthetische <e> die opduikt in de attestatie 1279 *Vlardsele* en dus nooit een heldere vocaal is geweest, werd op zeker ogenblik (met als oudste bewijspplaats 1529-1538 *Vlaedzele*) gereïnterpreteerd tot het moderne [vlædzislə].

Een ander voorbeeld van de manier waarop het Vlaams op een teveel aan sjwa’s werd gereageerd, is de plaatsnaam *Windeke* (oudste vorm 896 *UUenteke*), een Gallo-Romeinse naam op *-iacum*. De zeldzame naam komt in Oost-Vlaanderen tweemaal voor, maar vertoont merkelijke uitspraakverschillen naargelang van het dialect. *Denderwindeke*, dat op de grens met Brabant ligt, heet in het dialect [ˈwinik], *Scheldewindeke*, dat westelijker ligt, echter [ˈwinde.kə] of [ˈwindiŋə]. De gerekte /e/ en het surrogaatsuffix *-inge* zijn ontstaan om een uitspraak met dubbele sjwa te voorkomen.³⁶

Een soortgelijke ontwikkeling is te vinden in de Oost-Vlaamse plaatsnamen op *-zeke*, waarvan eveneens wordt aangenomen dat ze teruggaan op Gallo-

³⁵ Sommige fonetische transcripties in het Woordenboek van Vlaamse Gemeentenamen 2010 stemmen niet overeen met de in dit hoofdstuk geformuleerde bevindingen: *Ursel* [ursələ], *Oostakker* [-gərə], *Massemem* [-əmən], *Zulzeke* [-zək].

³⁶ Ook het suffix *-inge* in [bre.ɪŋə] voor het West-Vlaamse *Bredene* < **Breden-ee* ‘Brede Aa’ is aldus te verklaren.

Romeins *-iacum*. In twee plaatsen uit het oosten van de provincie werd de *-ə* van de uitgang (recent) geapocopeerd: *Kemzeke* (1117 *Kemeseca*), dial. [kɛm-zik], en *Moerzeke* (1072 *Morceka*), dial. [mu:s]. In de naam van het centraler gelegen *Velzeke* (1053 *Felsica*) was de apocope echter niet mogelijk, waardoor twee opeenvolgende sjwa's dreigden te ontstaan. In reactie daarop ontstond zoals in *Scheldewindeke* de huidige vorm [ˈvɛlze.kə].

De Vlaamse toponymie bevat ongetwijfeld nog meer voorbeelden van vocaalherstel in reactie op een dreigende sjwa-ophoping. Men denke aan namen op *-rijk(e)* als *Aartrijke* [ˈæ.rdri.kə], *Kaprijke* [ko.prɛ.gə]. Het spreekt vanzelf dat ook de gewone woordenschat voorbeelden van het verschijnsel moet bevatten, maar die liggen niet voor het rapen. Het reductieverschijnsel manifesteert zich het sterkst in verholten samenstellingen. In plaatsnamen zijn die legio, in de gewone woordenschat zijn ze waarschijnlijk veel schaarser. Een zeldzaam voorbeeld is *arwēte* 'erwt'. Het woord was ooit algemeen Middelnederlands. Vanaf het einde van de zestiende eeuw verschijnen in het Noorden spellingen als *erwetten*, *erreten*, die mogelijk al wijzen op twee opeenvolgende sjwa's. Het verschrompelde *erwt*, *eret*, *orret* c.s. is nu algemeen, ook in het Zuiden, behalve in West-Vlaanderen, westelijk Oost-Vlaanderen en een langwerpige uitsprong langs de Schelde tot bij Dendermonde, waar *arwēte* zich heeft weten te handhaven (kaart bij Van Ginneken, 1934-35, pp. 30-31; FAND, 2005, pp. 398-399; PLAND, Erwt).

5.2.2. Intonatieverschillen: een Noord-Zuid-tegenstelling

De geringere mate waarin onbeklemtoonde woordbestanddelen in de Vlaamse dialecten verbleken, hangt samen met een afkerigheid van een epenthetische sjwa of wat daar naar zweemt (*Bellem*, *Vladslo*). In gevallen als *Velzēke*, *Windēke*, *arwēte*, waar geen sprake kan zijn van een epenthetische sjwa door een sonorantische omgeving, heeft de niet-geapocopeerde *-ə* de ontwikkeling van een tweede (in dit geval gereduceerde) sjwa geblokkeerd. In die laatste gevallen heeft echter nog een tweede prosodische tegenstelling meegespeeld die te maken heeft met de eerder besproken verschillen in articulatie- en intonatiebasis tussen zuidelijke en noordelijke dialecten (zie 4.2.1-2).

De tegenstelling tussen de Vlaamse en Brabantse dialecten zou normaal gesproken ook sporen moeten hebben nagelaten in de verdoeffing van suffixen. Er zijn daarin echter geen noemenswaardige verschillen waar te nemen. De vocalen van suffixen als *-achtig* (zie echter verder), *-baar*, *-heid*, *-schap*, *-zaam* zijn nergens verdoeft en hebben overal nog iets van hun oorspronkelijke

klankkleur behouden. Bij twee suffixen, *-lijk* en *-ig*, is dat echter niet het geval en komt een dialectgeografische tegenstelling aan het licht die niet west-oost, maar noord-zuid gericht is.

Het suffix *-lijk* wordt in bijna alle Vlaamse en Brabantse dialecten nog met een gearticuleerde vocaal gerealiseerd. In het woord *gevaarlijk* in zin 42 van de RND (III, IV) wordt het genoteerd met globaal genomen volgende realisaties: West-Vlaams [-lik], Oost-Vlaams [-lɛ.k, lœ.k], Z.- en O.-Antwerps [-læ.k], Brabants [-la.ək] (en andere varianten). De verdopte variant met sjwa [-lək] is algemeen in de aangrenzende Zeeuws-Vlaamse, Noord-Brabantse en in de Limburgse dialecten. De isofoon van de vormen met sjwa en met gekleurde vocaal valt in het noordwesten zo goed als samen met de rijksgrens. Alleen in Limburg en in een brede wig met beginpunt in de regio Antwerpen tot tegen de Nederlandse grens heeft [-lək] zich veralgemeend. Er kan nauwelijks twijfel over bestaan dat deze sjwa recent is en ontstaan is door Nederlandse invloed. De RND-gegevens zijn bijna een eeuw oud en dateren nog van vóór het mediatijdperk. Er is reden toe om aan te nemen dat [-lək] intussen in Vlaanderen meer terrein heeft veroverd.³⁷

De verdoffing tot sjwa is al veel verder gevorderd in het suffix *-ig*/. Volgens de RND-transcripties van de woorden *lastig* (in zin 4) en *tegenwoordig* (in zin 3) is de uitspraak met */-əχ/* algemeen in de provincies Oost-Vlaanderen, Antwerpen en (gedeeltelijk) Brabant. Er zijn echter stelselmatige afwijkingen aan de periferie. In de Westhoek, in een brede strook ten westen van een lijn Kemmel-Middelkerke (zonder de grotere centra), is het suffix nog als */-iχ/* te horen (RND, 1946; Taeldeman, 2013, pp. 162-163; Taeldeman, 2016, p. 311).

Het suffix wordt eveneens als */-iχ/* gerealiseerd in het Zuid-Oost-Brabants (RND IV, 1938) en het aansluitende zuidwestelijke Limburgs (St.-Truiden, Nieuwerkerken, Binderveld, Paal, Schulen, Lummen), dat zich daarin afzet van het overige Zuid-Limburgs, dat slechts */-əχ/* heeft (RND VIII, 1962).³⁸ De westgrens van het gebied met */-iχ/* valt samen met de Ürdinger-lijn.³⁹ Het ligt dan ook voor de hand dat de persoonlijke voornaamwoorden op *-ich* (*ich, mich, dich*), die zo kenmerkend zijn voor dit Brabantse gebiedje tussen Ürdin-

³⁷ Dat laatste moet na te gaan zijn door de gegevens van de RND te vergelijken met die van de GTRP-databank (www.meertens.knaw.nl/projecten/mand/).

³⁸ Met uitzondering van geïsoleerde vermeldingen van */-iχ/* in Wellen en Vliermaalroot.

³⁹ Zoals te verwachten zijn de opgaves voor dialecten vlakbij de isofoon niet volledig consistent. Voor Opvelp en Meensel-Kiezegem staat zowel */əχ/* als */iχ/* opgegeven, voor Kerkom tweemaal */əχ/*.

ger- en Getelijn (met in het centrum de exemplarische plaatsnaam *Kumt-ich*), heeft bijgedragen tot het behoud van de heldere vocaal.

Ook waar de Ürdingerlijn in het Noord-Limburgs doorloopt, vormt ze de scheiding tussen dialecten ten westen (Leopoldsburg, Lommel, Bergeijk), waar het suffix is verdoft tot /-əχ/, en die ten oosten, waar de uitgang /-iχ/ luidt. Die laatste variant met ongespannen /i/ is echter in tegenstelling tot de Oost-Brabantse variant /-iχ/ niet de rechtstreekse voortzetting van het Oudnederlandse *ig*-suffix, dat in de rest van Limburg trouwens verdoft is tot /əχ/, maar een typisch Noord-Limburgse allofoon van de sjwa vóór gespannen consonanten (zie 4.1 en 5.3; Goossens, 2008, pp. 225-226).⁴⁰

De oorspronkelijke gesloten /i/ van het suffix *-ig* is alleen in de Westhoek en in het Oost-Brabantse *ich*-kwartier bewaard gebleven. In het grote gebied tussen die twee geografische uitersten in is het overal tot (*last*)əχ verdoft. Dat laatste is verwonderlijk aangezien uit andere verschijnselen blijkt (zie 4.2.1 en 5.2.3) dat precies de Zuid-Brabantse en Zuid-Vlaamse dialecten het sterkst aan klinkerreducties weerstaan. In dat licht bekeken krijgen enkele verdwaalde opgaves van /-iχ/ ten zuiden en zuidwesten van Brussel echter een bijzondere betekenis. De RND (IV, 1938) vermeldt de uitspraak [-iχ] in het woord *lastig* in Lembeek, Huizingen en Dworp, in het woord *tegenwoordig* in Overijse, St.-Genesius-Rode en St.-Martens-Bodegem. Mogelijk zijn het de laatste restanten van een groot zuidelijk gebied waar het suffix tot enkele eeuwen geleden nog met gespannen vocaal werd uitgesproken.

De Noord-Zuid-tegenstellingen die bij de suffixen *-lijk* en *-ig* aan het licht komen, zijn geen alleenstaande verschijnselen. Ze zijn het resultaat van dezelfde krachten die bij de pretonische vocalen hebben geleid tot de Noord-Zuid-tegenstellingen bij de *vander/ver*-namen, in *wederom/vrom* (zie 4.2.1) en in moderne leenwoorden (zie 4.1). Ze zijn niet het gevolg van uitspraakgewoontes die op school zijn aangeleerd of van buiten zijn opgelegd, maar van een verschillende articulatie- en intonatiebasis tussen noordelijke en zuidelijke dialecten. De golvender intonatie van de noordelijke (en de Limburgse) dialecten maakt dat het eenheidsaccent, dat lettergrepen tot woorden verbindt, er zich sterker doet gevoelen dan in de nauwgezet articulerende zuidelijke dialecten.

⁴⁰ Kleine afwijkingen aan weerszijden niet te na gesproken. Voor Geel Ten Aard en Luijksgestel geeft de RND VII de uitspraak (*last*)iχ, waartegenover wel (*tegenwoord*)əχ.

In tegenstelling tot de reductie van pretonische vocalen is die van posttonische lettergrepen nauwelijks onderzocht. Weijnen (1966, pp. 272-273), die een hoofdstukje wijdt aan het centraliserend accent in de dialecten, vermeldt de uitspraak *Wilk* voor *Wilrijk* (aan de zuidrand van de stad Antwerpen) als ‘een van de meest zuidwestelijke gevallen’ van lettergreepreductie onder invloed van het eenheidsaccent.⁴¹ Het is niet toevallig opnieuw een plaatsnaam die als illustratie voor het verschijnsel werd gekozen.

Namen bieden nog meer voorbeelden van posttonische reductieverdoffing, waarbij de Antwerpse Kempen (samen met het Limburgs) contrasteert met de rest van Vlaanderen en met Brabant. Talrijke voorbeelden zijn te vinden bij familienamen op mnl. *-aert*: *Gheraert(s)* vs. *Geerts*, *Gevaert(s)* vs. *Gevers*, *Reynaert(s)* vs. *Reynders*. De verdopte varianten zijn karakteristiek voor het noorden van de Kempen en Limburg, de volle vormen zijn typisch voor Vlaanderen en Brabant.

Een ander naamkundig voorbeeld dat de Noord-Zuid-tegenstelling treffend illustreert, zijn de dialectvarianten van het toponymisch bestanddeel *-laar/lare* ‘ontginningsplaats in een bosgebied’. In Oost-Vlaanderen behoudt de vocaal doorgaans zijn veldaire timbre: *Zaffelare* [-lɔ.ərə], *Pollare* [-lɔr], *Aspelare* [-ɔ.r], *Mespelare* [-lɔ.ər] enz. In enkele namen in het oosten van de provincie verschijnt het bestanddeel echter met een gepalataliseerde vocaal als [-lɛ.r]. Op nauwelijks enkele kilometers van elkaar komen beide varianten zelfs in dezelfde naam voor. Het Denderdorp *Mespelare* [mɛspəlɔ.ər] heeft (aan de andere kant van de Schelde) in de gemeente Zele een naamgenoot in het gehucht [mɛsplɛ.ər] (RND III, 1935, Zele). In dezelfde streek vinden we naast de Lokerse gehuchtnamen *Bokslaar* [bɔkslɔ.r] en *Everslaar* [e.vɔrslɔ.r] (RND, 1935, Lokeren), beide met veldaire vocaal, de gemeentenaam *Berlare*, in het dialect [bɛ.ərɛər]. De palatale vocaal van *Mesplèèr* en *Berlèèr* is niet veroorzaakt door een (secundaire) umlaut, die in Oost-Vlaanderen immers onbekend is. De vorm [-lɛ.r] ontstond als laatste fase in een ontwikkeling waarvan de opeenvolgende fasen als volgt gereconstrueerd kunnen worden: *Berla.rə* > *Berla.r* (e-apocope) > *Berlar* (verkorting) > **Berlɔr*. De huidige vorm *Berlèèr* ontstond tussen beide laatste fasen in als een ‘ontspoorde’ overreactie op de dreigende reductie tot sjwa tussen twee liquidae.

De Noord-Zuid-tegenstelling in de namen op *-laar* is nog duidelijker te zien in de Brabantse dialecten. In de provincie Brabant is *-laar* bewaard in namen

⁴¹ De uitspraak *Wilk* staat echter niet vermeld in VG 2010, waar zoals in RND (VII, 1958) [ˈwildrɛk] staat opgegeven.

als *Hoeilaart* [y.lə.ət], *Rillaar* [-lo:ər] en *Rotselaar* [-lɔ.r]. In de Zuiderkempen is het volledig verdoft in de namen *Berlaar* [baldər] en *Hallaar* [haldər], waarbij de insluiting tussen twee liquidae de ontwikkeling tot sjwa heeft bevorderd. In meerlettergrepige namen evolueerde *-laar* er echter tot *-lèèr*. *Vosselaar* in de Noorderkempen eindigt op [-lɛr], *Vorselaar* in de Zuiderkempen heeft de rekking tot [-lɛ:r]. De meeste tussenstadia zijn nog goed gedocumenteerd in de verschillende dialectvarianten van de naam *Aartselaar* ten zuiden van Antwerpen. Het dorp heet in de volksmond zowel [ˈʌsəlɔr], [ˈʌsəlɛr] (aldus RND VII, 1958) als met de secundair gerekte klinker [ˈʌsələ.r] (aldus VG, 2010).

De voorbeelden laten er weinig twijfel over bestaan dat de verdoffing van de posttonische lettergrepen vanuit het noorden voortdurend veld heeft gewonnen.⁴² De isofonen van het reductieverschijnsel in *-ig*, *-lijk*, *-laar* zijn weliswaar zeer verschillend, maar hun verloop vertoont grosso modo hetzelfde patroon, wat in de richting wijst van een zelfde grondoorzaak. Het grillige verloop van de isofonen valt voorlopig niet te verklaren, maar is wellicht het gevolg van een verschillende chronologie. De isofoon van de posttonische reductie in het erfwoord *gevaarlijk* vertoont enige gelijkenis met de pretonische reductie in moderne leenwoorden (*machine*, *kapot*) en valt voor een goed deel met de noordelijke rijksgrens samen. Hij lijkt dus niet erg oud te zijn.

De reductie van posttonische (en pretonische) lettergrepen is echter geen verschijnsel dat pas dateert van de laatste eeuwen. Het is een continu proces dat al minstens sinds het Laatoudnederlands telkens opnieuw wordt geactiveerd wanneer een samenstelling zijn semantische gemotiveerdheid verliest en dat wordt versneld wanneer het geüniverbeerde woord frequent wordt gebruikt en tot een lokale gebruikskring beperkt blijft. Het verklaart voor een deel waarom reductieverschijnselen grote onderlinge tijdverschillen kunnen vertonen en niet met één isofoon zijn weer te geven. Een mogelijk voorbeeld daarvan zijn de namen op *-laar* en *-lo*.

De reductie van de namen op *-laar* tot [-lɛr] en [lɛ.r] dateert pas van de laatste paar eeuwen (zie boven). De reductie van de namen op *-lo* ‘bosje’, dat in het Middelnederlands al niet meer leefde, is echter eeuwen ouder. Verdofte vormen zijn al geattesteerd in de dertiende eeuw: *Poppel* (1211 *Publo*, 1235 *Popple*), *Ravels* (1165 *Ravenslo*, 1298 *Ravensle*), *Ramsel* (1076 *Ramslo*, 1325

⁴² Theoretisch had dit ook vanuit het sterk reducerende Limburgs gekund, maar dat is door de opkomst van de prestigieuze vorstendommen in Vlaanderen en Brabant in de volle middeleeuwen voorkomen.

Ramsle). Opmerkelijk is dat verdoeffingen van *-lo* even vroeg verschijnen in de zuidelijke dialecten, hoewel die blijkens de moderne dialecten het sterkst aan reducties weerstaan: *Ukkel* (1125 *Hucclo*, 1173 *Uccle*), O.-Vlaanderen *Ronsele* (1105 *Rondeslo*, 1210 *Ronslo*, 1378 *Ronsele*) enz.

De zuidelijkste dialecten bevatten nog andere toponiemen met onverwacht verregaande vormen van reductie. Voorbeelden uit Zuid-Brabant zijn de dialectbenamingen van *Liedekerke* [li.kært], *Leefdaal* [lɛ.dəl], *Lombeek* [ˈlumək], *Wambeek* [ˈwamək], *Humbeek* (Grimbergen) [ˈymək]. Direct vergelijkbare plaatsnamen uit dezelfde streek onttrekken zich echter aan de reductie: [ɔmbɛ.ik] (*Hombeek*, Mechelen), [lɛmbɛ.ik] (*Lembeek*, Halle) en [ly.nbɛ.ik] (*Loonbeek*, Huldenberg) (VG, 2010). De namen zijn wellicht gerestaureerd onder invloed van schrifttalige vormen.

Zoals bij de pretonische vocalen in woorden als *bril*, *blijven*, *kroon*, *Blanden* (zie 4.2.2 en 4.2.4) lijken de zuidelijke dialecten aanvankelijk ook tegen reducties van posttonische lettergrepen weinig weerstand te hebben geboden. Een zeer oud voorbeeld daarvan is de plaatsnaam *Zepperen* (nu een deel van St.-Truiden). Hij komt al voor in 784-791 als *Septimburias*, een latinisatie van onl. **sibun būrim* ‘bij de zeven huisjes’. De samengestelde naam is al in 1280 onherkenbaar verschrompeld tot *Seppren* (VG, 2010).

Er zijn dus aanwijzingen dat de afkerigheid van de zuidelijke dialecten tegen het reductieverschijnsel en hun strakke articulatie- en intonatiebasis pas uit de Late Middeleeuwen dateren. Zoals verondersteld voor het plotselinge uitbannen van de epenthetische sjwa in het Oost-Vlaams (zie de voorbeelden uit Oudenaarde in 3.2), kan dat het gevolg zijn geweest van nieuwe spreeknormen die via bepaalde klassen of kanalen prestige kregen.

5.2.3. Het *ɪn*-suffix: een Vlaams-Brabantse tegenstelling

De vaststelling dat het Vlaams onbeklemtoonde lettergrepen minder snel reduceert dan het Brabants (zie 5.2.1: *Velzeke*, *arwete*), lijkt te worden bevestigd door de dialectgeografie van het stofnamen- en augmentatiefsuffix *-in* en het diminutiefsuffix *-kin*. Beide suffixen worden in heel Vlaanderen tot in de vijftiende eeuw steeds met <i> of <ij> gespeld (*kindekijn*, *houtijn*), wat wijst op een uitspraak met halflange /i/. In het Brabants worden beide suffixen echter al minstens sinds de twaalfde eeuw <-(k)en> gespeld, wat op een genutraliseerde klinker of eventuele sjwa wijst. De historische isofoon van het verschijnsel valt precies samen met de Dender-Schelde-lijn en met de isofoon tussen de dialecten met en zonder epenthetische vocaal (Van Loon, 2014, pp.

165-166). Men ziet echter niet goed in wat het causale verband kan zijn tussen beide isofonen. De tegenstelling tussen Vlaams *-(k)īn* en Brabants *-(k)ān* is dus mogelijk aan een andere oorzaak toe te schrijven.

In tegenstelling tot de *em/əm*-isofoon bij de toponiemen op **-heem* is die tussen *-(k)īn* en *-(k)en* sinds de vijftiende eeuw snel naar het westen opgeschoven. De oorspronkelijke /i./ van het Vlaamse diminutiefsuffix heeft echter zijn sporen nagelaten in de gemouilleerde West-Vlaamse uitgang /-tʃə/, in de palatale uitgang van [yziɡə], [yziʒə] ‘huisje’ (beide o.m. in Merkem) en van het zeldzame [yʒəχjə] ‘huisje’, [mandəχjə] ‘mandje’, [liəχjə] ‘liedje’ (enkel in Hooglede). In het dialect van Roeselare is de gesloten /i/ zelfs bewaard gebleven: [vøɡəlki] ‘vogeltje’, [blumki] ‘bloempje’, [yʒəχi] ‘huisje’, [stɪləχis] ‘stilletjes’, [manəχi] ‘mannotje’ (Pée II, 1938, pp. 287-288). Die laatste uitgang was ook typisch voor het Bargoens van de Roeselaarse Nieuwmarktlers: *Pee-gie* (< *Pierre*), *beinksgi* (< *bink*) ‘vriendje’, *moksgi* ‘meisje’, *hopki* ‘hoopje, 100 gulden’ (Moormann II, 1934, pp. 425, 428).

Ook het suffix *-īn/in*, dat in verdopte vorm in alle zuidwestelijke dialecten voortleeft in augmentatieven (wvla. *Berten*, *Warden* ‘Eduard’, brab. *Fonne* ‘Alfons’, *Pirre* ‘Pierre’), heeft zijn oorspronkelijke lange vocaal bewaard in het Zuid-Oost-Vlaamse suffix *-ie*. Het was het onderwerp van Taeldemans allerlaatste artikel (2016, verschenen augustus 2017).⁴³ Het suffix komt in het Z.-O.-Vlaams behalve in augmentatieven (*Bertie*, *Neetie* < *René*, *Smetie* < *De Smet*) nog voor in namen van dierjongen (*verkie* ‘varken’, *veulie* ‘veulen’) en stofadjectieven (*zilverie*). Wellicht louter toevallig is *-ie* ook de plaatselijke realisatie van de sequens *-ens* in woorden als *seffies* ‘seffens, dadelijk’, *bovieste* ‘bovenste’, *leugies* ‘leugens’ enz. Taeldeman veronderstelt dat het *ie*-suffix via mouillering in de cluster *seffens* > **-inš* > *-ies* was ontstaan en vervolgens door *back formation* augmentatiefsuffix was geworden. Hij sloot echter niet uit dat *veulie*, *Bertie*, zoals al bij De Tollenaere (1964) te lezen is, een voortzetting kon zijn van het Middelnederlandse suffix *-īn*, dat dus in Z.-O.-Vlaanderen niet verdopt zou zijn. Dat laatste wordt door de archivalia bevestigd. Het woord *varken* wordt in de vijftiende eeuw in Oudenaarde (dat overigens niet tot het mouilleringengebied behoort) steeds *verckin* gespeld met als meervoud *verckijne*. In 1469 is voor het eerst het *s*-meervoud te vinden in de merkwaardige vorm *verckies* (Hoebeke, 1968, pp. 492-493).

⁴³ Taeldeman heeft mijn opmerkingen bij zijn artikel nog wel gezien, maar was midden 2017 al zo verzwakt dat hij ze niet meer heeft kunnen verwerken.

Het is onduidelijk waarom het suffix *-(k)in* in de Vlaamse dialecten tot ver in de vijftiende eeuw behouden is gebleven. Mogelijk moest het behoud van de lange vocaal voorkomen dat bij verdoffing een teveel aan sjwa's kon ontstaan in de geflecteerde vormen: *houtijne* 'houten', *verckijne* 'varkens' (i.p.v. het 'onmogelijke' **verckənə*) (zie 5.2.1). Bij de augmentatieven (*Lammijn*, *Bertin*), die nauwelijks over geflecteerde vormen beschikten, kan dat bezwaar echter nauwelijks een rol hebben gespeeld. Aangezien de variant met lange vocaal blijkt het Oudhollandse diminutiefsuffix *-kiaen* ook in het Noorden niet werd verdoft (Schönfeld, 1964, pp. 229, 319), lijkt het verkieslijker uit te gaan van twee van meet af aan verschillende varianten, een neutrale met korte vocaal (zoals in het Brabants) en een expressieve met lange vocaal. Wat ook de oorzaak van het verschil is, het voortbestaan van de niet verdofte suffixen *-ie* en *-ki* resp. in het Z.-O.-Vlaams en in Roeselare is een zoveelste bewijs van de sterkere resistentie van de zuidelijkste dialecten tegen de reductie van onbeklemtoonde lettergrepen (5.2.2).

5.3. FONETISCHE VARIANTEN

Posttonische sjwa's, al dan niet ontstaan uit reductievocalen, zijn meer dan pretonische sjwa's gevoeliger voor kleurschakeringen onder invloed van de volgende consonant. In het Plat Gents wordt /-ə/ donker gekleurd onder de invloed van een holle auslautende of gedekte /l/ in *appol*, *simpol*, *sleutol*, *twijfol*, *wortols*, *zegolke*, *zetols*, echter niet in *twijfelen* enz. (Taeldeman, 1985, pp. 75, 89, vooral 113).⁴⁴ Een veldaire gekleurde variant van de sjwa is standaardtaal geworden in *zenuw* (mnl. *senewe*), *zwaluw* (< **swalwa*) of in plaatsnamen op *-um* of *-om*, die teruggaan op *-heem*: *Hilversum*, *Broekom* (zie 5.2.1).

Posttonische sjwa's gevolgd door een hoge gutturaal zijn vaak palataal gekleurd: *aardig*, *hevig*, *Kontich* (< **Contacum*), *frunniken*, *hinniken*, *heerlijk*, *lelijk* ... De palatale vocaal zet in deze woorden niet noodzakelijk een oorspronkelijke /i/ voort zoals in het suffix *-ig* in de West-Vlaamse Westhoek (Taeldeman, 2016, p. 311) en het Zuid-Oost-Brabants (zie 5.2.2). Gepalataliseerde reductievocalen vóór (in volgende voorbeelden tússe) acute coronalen zijn typisch voor het Noord-Limburgs: *Gerits* (< *Geraerts*), *Arits* (<

⁴⁴ In het Plat Gents bestaat ook de uitspraak *zevontiene*, *negontiene*, met paragogische *-e* bij het hardop tellen van 1 tot 19. Het herinnert aan het Krimgotische *sevene*, dat wegens de overeenkomst met het Vlaamse equivalent al in 1562 aan Ogier van Busbecq was opgevallen (met dank aan Luc de Grauwe).

Arnouts), *Kenis* (< *Kenens*), *vurrit* (< *voorhoofd*) ‘kop van een akker’, de toponiemen *Gerris* < *Gerhees*, *Sonnis* < *Sonhees*. Het verklaart wellicht ook het verschil tussen *Kempens* en *Kempisch*. De regel geldt ook vóór hoge gutturalen. Kenmerkend voor het hele Limburgs is de verdoffing *zondag* > *zondich* (Goossens, 2008, pp. 225-226, met kaart). De palatale kleuring van posttonische (in dit geval meestal epenthetische) sjwa’s vóór hoge gutturalen (en wellicht ook coronalen) is kenmerkend voor het 17^e-eeuwse Hollands: *ballik*, *berrigh*, *hallif*, *helift* (invloed van *-icht?*), *kellick*, *kerrick*, *mellik*, *starrick*, *swerrick*, *vennitje* (< *veemnoot*), *vollik* (Van den Berg, 1958, pp. 175-176; Heeroma, 1959-60, p. 195; Stroop, 1988, pp. 56-57). Ook spellingen met <e>, die wijzen op een iets opener articulatie, komen in het Oudhollands voor. Ze zijn vrijwel uitsluitend te vinden vóór labialen: *zellefs*, *herrefst*, *errefzond*, *arrem*, *hullep*, *scharrep*.

Sommige posttonische verkleuringen waren al in het Oud- en Middelnederlands een sjibbolet voor bepaalde dialecten. Mnl. *erfelake*, *wittelake* ‘wettelijk’ is karakteristiek voor het Antwerps, *bittaren*, *kyndaren* voor het Zuid-Limburgs, *dertoch*, *tachentoch* voor het Zuid-Brabants enz. (Van Loey, 1965, pp. 58-59, 83). Sommige regionale tegenstellingen zijn al zo oud als de sjwa zelf. In het Laatoudnederlands (elfde eeuw) is de kleur van de gedekte auslau-tende sjwa in het westelijke Nederlands /-a/, in het zuidoostelijke Nederlands echter /ɪ/. De tegenstelling blijkt uit de spelling <-an>, die uitsluitend in het westen voorkomt, en de spelling <-in> die eigen is aan het zuidoosten en het Rijnland (Van Loon, 1995). De spellingtegenstelling laat toe oude teksten preciezer te lokaliseren. In drie Orosiushandschriften uit de elfde eeuw, afkomstig uit Boulogne, St.-Omaars en Corbie komt de uitgang *-an* voor in namen voor windrichtingen (*westan*, *ostan* enz.). Mayer (1980) karakteriseert hem als Oudnederfrankisch of Oudsaksisch. Het lijkt echter geen twijfel dat de uitgang westelijk Oudnederlands en wellicht Kustnederlands is.

Ook in absolute auslout vertoont de reductievocaal regionale verschillen. De uitgang van de infinitief luidt in B.-Limburg [lo.pa] ‘lopen’, in Holland [le.¹vE], in Z.-O.-Vlaanderen [luəpən] (Weijnen, 1966, p. 275; Van Bree, 1975). Een opvallende Noord-Zuid-tegenstelling is te vinden bij woorden op *-ie*. De uitgang komt voor in woorden van Germaanse herkomst als *berrie* (< **berwiō*), *bezie*, *derrie*, *herrie*,⁴⁵ *merrie* (< **marhiō*), *meuzie* ‘mug’, *smurrie* (< **smerwiō*), *spurrie*, en in jongere leenwoorden als *dominee* (18^e *doomni*)

⁴⁵ Traditioneel verklaard als leenwoord uit Engels *hurry* ‘haast’. Een andere mogelijkheid is herkomst uit Engels *harry* ‘overvallen’ < oe. **hergian* ‘to make war, als leger (*heer*) optrekken’. *Verher(i)en* komt ook in het Middelnederlands voor.

(Heeroma, 1959-60, p. 194), *kevie* (< *cavea*), *klandizie* (uit ouder *kalandieze*), *koffie*, *malie* (< *maille*), *miserie*, *olie*, *politie*, *ruzie* (laatmnl. *ruse*), *schalie* (< ofra. *escaille*) enz. In de Zuid-Nederlandse dialecten eindigen deze woorden op sjwa: *oolə* ‘olie’, *ruuzə* ‘ruzie’, *staasə* ‘statie, station’ enz.⁴⁶ De varianten op *-ie* zijn typisch Noord-Nederlands (voor de Z.-O.-Vlaamse woorden op *-ie* zie 5.2.3).

In de woorden op *-ie* van Germaanse origine hangt het behoud van de *i*-achtige vocaal o.m. samen met het achterwege blijven van de West-Germaanse geminatie van /r/, zoals nog te zien in mnl. *keriën* ‘keren’ en *neuriën* (Van Loon, 2014, p. 79). Bij de jongere leenwoorden schuilt achter de *-ie* meestal een oorspronkelijk gemouilleerde consonant: *malie* < *maille*, *schalie* < *écaille*, *tralie* < Oudfrans *treille*, *tronie* < *trogne*. De uitgang *-ie* werd door Heeroma (1959-60, pp. 198-99) verklaard als een ‘*plusfoneem*’, dat ontstond in reactie op een dreigende reductie. Heeroma neemt aan dat ook de uitgang van het pronomen *jullie* op die manier is ontstaan uit een verdoft **jullə*. Het in oorsprong Hollandse *jullie* kan immers niet de rechtstreekse klankwettige voortzetting zijn van het Oudhollandse *jehyde*, maar evenmin van *juliede*, dat er niet bekend was (zie echter Van Loon, 2014, p. 128). Ook het huidige *heeft-ie*, dat vrij recent is, zou als plusfoneem zijn ontstaan uit een enclitisch /-ə/, dat nog in Oost-Nederlandse dialecten wordt aangetroffen (zie verder 6).⁴⁷

6. DE SJWA ALS MORFOFONEEM VAN FUNCTIEWOORDEN

De sjwa is de minst gemarkeerde vocaal. Hij staat het dichtst bij een ongearticuleerd geluid en kost het minst moeite om voort te brengen. Hoewel hij in het Nederlands, het Engels en het Frans de meest voorkomende klank is, is hij merkwaardig genoeg niet universeel. In de westerse talen lijkt hij hoofdzakelijk beperkt te zijn tot het gebied van de Noord-Franse *langue d’oïl* en de aangrenzende Germaanse talen. Dat betekent niet dat een sjwaklank elders niet zou voorkomen. Zelfs in het Italiaans, waar men niet direct kleurloze klinkers verwacht, komt hij in sommige dialecten voor. Hij heeft er echter niet de sta-

⁴⁶ Recentere woorden op heldere vocaal (*aut-o*, *kiw-i*, *Will-y*) worden in de Zuid-Nederlandse dialecten niet meer verdoft (over heldere vocalen in absolute auslaut: Van Oostendorp, 2000, p. 141). In het Middelnederlands was dat nog wel de regel zoals blijkt uit de vrouwenvoornamen *Agatha* > *Aechte*, *Isabella* > *Bele*, *Margaretha* > *Margriete*.

⁴⁷ Een anonieme beoordelaar suggereert dat dit enclitische -ə mogelijk is toe te schrijven aan het feit dat de plaats van *-ie* al was ingenomen door het encliticum van de 2^e persoon meervoud *-ji*.

tus van een foneem en zeker niet van een morfeem. Het Nederlands bevindt zich areaallinguïstisch zowat in het centrum van talen waar de sjwa wel foneem is, en heeft de sjwa als foneem en morfofoneem mogelijk het sterkst ontwikkeld.

De sjwa is ondanks zijn maximale ongemarkeerdheid ook niet van alle tijden. Hij is in het Nederlands en het Frans zelfs betrekkelijk jong. In beide talen gaan alle sjwa's, met uitzondering van de epenthetische, terug op volle vocalen. In het Nederlands is de sjwa als foneem niet ouder dan de tiende-elfde eeuw. Hij is mogelijk iets jonger dan de Franse sjwa, waarvan de eerste sporen volgens sommigen al te zien zijn in *cose* 'zaak', *sempre* 'altijd', *diaule* 'diable' in de *Cantilene van de Heilige Eulalia*, geschreven in Noord-Frankrijk omstreeks 881-882. De spellingen met <-a> vormen er bij vrouwelijke substantieven (*pulcella*, *anima*) echter nog de meerderheid. In de iets oudere Straatsburgse Eden van 842 zijn de heldere eindvocalen nog alle behouden: *aiudha*, *caduna cosa*, *poblo* enz. In de periode 625-750 was de verdoffing nog geen feit. In Merovingische oorkonden wordt de onbeklemtoonde /e/ vaak <i> gespeld: *depravari* 'ontnemen', *vinire* (voor *venire*), *milli* (*mille*), *illi comis* (*ille comes*), *habit* (*habet*), *scilecit* (*scilicet*) (Viellard, 1927, pp. 1, 17-22).

Het ontstaan van de Nederlandse sjwa als foneem is vrij nauwkeurig te dateren aan de hand van de grafemen <-e> en <-a>. Tot omstreeks 1000 werden beide in absolute auslaut nog strikt uit elkaar gehouden (Van Loon, 2014, pp. 176-182). Het grafeem <-e> was de weergave van een oorspronkelijke /-i,-e/ in onbeklemtoonde positie, <-a> correspondeerde met een oorspronkelijke /-a,-o,-u/. Tot omstreeks 1000 worden de Oudnederlandse *i*-stammen *baki*, *sali* nog steeds *-beke* en *-sele* gespeld, nooit *-beka*, *-sela*, terwijl oude *a*-stammen als *-berga*, *-hova*, *-accara* wel met die uitgang voorkomen.⁴⁸ Indien men de Oudnederlandse grafemen <-e> en <-a> als weergaves van de sjwa zou willen beschouwen, betekent dit dat men voor het Oudnederlands twee aparte sjwafonemen aanneemt. Zo'n aanname is een onnodige complicatie⁴⁹ en is bovendien in tegenspraak met het wezenskenmerk van de sjwa, die precies het amalgaam is van allerlei klankrealisaties of een 'groep op zichzelf', zoals Heeroma (1959-60, p. 187) hem toepasselijk noemde.

⁴⁸ Het Oudhoogduits volgt hier andere regels.

⁴⁹ Ook J. Vachek en N. van Wijk (1939, p. 40) lijken voor het Engels twee sjwafonemen /ɪ/ en /ə/ aan te nemen om het verschil te verklaren tussen *allusion/illusion* en *redder/ready*. Dat doet echter geen recht aan het wezen van de sjwa, die etymologisch voor 'leegte' staat.

Aangezien een vaste sjwa historisch steeds teruggaat op een gekleurde vocaal, kan men hem beschouwen als de laatste ademtocht van een stervend foneem. De vergelijking is treffend aangezien hij vaak ook verdwijnt, zoals syncoperingen (**beliven* > *blijven*) en apocope's (*hane* > *haan*) bewijzen.

Zodra de sjwa zich in het Engels, het Frans en het Nederlands een vaste plaats had verworven, is hij zijn domein ten koste van onbeklemtoonde volle klinkers blijven uitbreiden. Het proces lijkt te passen in een langetermijnevolutie (*drift*) naar grotere vereenvoudiging, waarbij men zich kan afvragen waar die op lange termijn zal uitmonden.

De expansie van de sjwa betekende het einde van tal van heldere onbeklemtoonde vocalen met distinctieve functies, maar leidde anderzijds tot het ontstaan van het belangrijkste flexiemorfeem van het moderne Nederlands. In het Middelnederlands was de sjwa al het morfeem geworden van alle zwakke flexieklassen (*de cnap-e*, *de vrouw-e*), het femininum (*de gav-e*), sommige bijwoorden (*langhe* vs. *lanc*), de sterke meervouden (*de worm-e*), het definitieve adjectief (*een siec man* vs. *de siek-e*), de eerste persoon (*ic lop-e*), de conjunctief (*hi lev-e*), de verleden tijd (*hi werct* vs. *hi werct-e*) enz. In het Nieuwnederlands werden enkele van die onderscheidingen weliswaar opgegeven, maar nam de sjwa morfeemfuncties over van de geapocopeerde /-n/ in *wij lop-e*, *een hout-e kistje*, *de mens-e*. In Hedendaags Nederlands versterkte hij zijn positie als morfeem in nieuwe functies: moveringen (*een gast-e*, *een leerling-e*), substantiveringen (*de overleden-e*, *het verheven-e*), emfase (*vel-e vel-e bladzijden*), depreciatie (*werk-e-loos*, *smak-e-loos*). Door zijn toenevende rol als morfofoneem is hij ook niet langer louter fonologisch te beschrijven. Tranel (1988, pp. 112-3) en Morin (1988, pp. 139, 145, 155) besluiten hun studie van de Franse sjwa met de vaststelling dat een fonologische beregeling niet mogelijk is zonder rekening te houden met de morfologie. Het laatste hoofdstukje van Morins artikel (1988, p. 170) draagt de veelzeggende titel *Vers une analyse morphologique*.

De geschiedenis van de Nederlandse sjwa is een prototypisch voorbeeld van de wijze waarop een taal afstervend materiaal recycleert en zich aan nieuwe noden adapteert. De Engels-Zuid-Afrikaanse taalkundige Roger Lass (1990; Van Loon, 2005, p. 175) heeft voor dat verschijnsel de naam *exaptatie* bedacht, een term die hij ontleende aan de evolutionaire biologie. Het is wel geen toeval dat Lass zijn ideeën, die ondertussen een nieuwe taalkundige onderzoekslijn zijn geworden (zie recent Van de Velde, 2018), ontwikkelde in een studie over de sjwa in een dochterspraak van het Nederlands, het Zuid-Afrikaans. Het Afrikaans steekt (zoals het Letzeburgs?) met zijn beklemtoonde

sjwa's in *ək* 'ik', *wət* 'wit', *kelnerən* 'kelnerin' (Hinskens & Van Oostendorp, 2018; zie 2 voor Noord-Engels *cut*, *shut*) zijn vadertaal Nederlands zelfs naar de kroon.⁵⁰

De ontwikkeling van de sjwa tot morfofoneem ging in het Nieuwnederlands nog een stap verder dan zijn ontwikkeling tot flexiemorfeem. Vanaf de vijftiende eeuw ontwikkelde de sjwa zich meer en meer tot een substantieel onderdeel van grammaticale en adverbiale partikels: *de*, *ge*, *je*, *me*, *te*, *we*, *ze*, *'m*, *'n*, *'s* (*eens*), *'t*. Het Nederlands bekleedt in dat opzicht typologisch een speciale plaats onder de West-Europese talen. Het deelt het verschijnsel gedeeltelijk met het Engels en het (Noord-)Frans, dat daarin onder de Romaanse talen geïsoleerd staat. De posities waarin het sjwapartikel in het Nederlands en het Frans kan optreden, zijn te zien in onderstaande tabel:

NL	aanzet	't	'm		'n	's	'k?					'r					
	einde	<i>te</i>	<i>me</i>	<i>ze</i>	<i>de</i>				<i>ge</i>	<i>we</i>	<i>je</i>						
consonanten		t	m	z,ž	d	n	s	k	l	g,ǥ	w	j	r	h	v	p	b
FR	einde	<i>te</i>	<i>me</i>	<i>je</i>	<i>de</i>	<i>ne</i>	<i>se</i>	<i>que</i>	<i>le</i>								
	aanzet																

Beide talen delen in deze grammaticale partikels een voorkeur voor combinaties met apicale en coronale consonanten, wat erop wijst dat gemak van articulatie is nagestreefd. Dat laatste blijkt nog uit het feit dat het sjwapartikel in enclitische verbindingen gemakkelijk wordt geëlideerd (zie verder). De tabel laat ook zien dat het Nederlandse sjwapartikel over meer mogelijke posities beschikt dan het Franse (13 tegenover 9): de Nederlandse sjwa kan zowel op de consonant volgen (*de*, *ge* enz.) als eraan voorafgaan ('t', 's). Het Frans duldt echter geen stemhebbende consonanten of consonantclusters in auslaut (vandaar *contac.tə*, *fil.mə*; zie 3.1) en geen auslautende consonanten voorafgegaan door een sjwa.

De opvallende positie van de sjwa in het Nederlands en het Frans is mogelijk een voorbeeld van een *Sprachbund*- of convergentieverschijnsel, waarbij genetisch niet verwante talen door nabuurschap of symbiose typologische verwantschap gaan vertonen (zie ook 4.2.4; Van Loon, 2005, pp. 56-61). Het Noord-Frans en het Nederlands zijn ongeveer gelijktijdig, in de tiende eeuw onbeklemtoonde vocalen tot sjwa gaan verdoffen (zie 5.3). Ook de strakkere

⁵⁰ De diftong <ui> bevat mogelijk een voorbeeld van een beklemtoonde sjwa. De onorthodoxe fonetische transcriptie als /ɔj/ heeft in elk geval didactische voordelen voor buitenlanders die die lastige diftong onder de knie willen krijgen.

intonatie van de zuidelijke dialecten en het behoud van gekleurde vocalen in pretonische positie (*kalant, koleur, kapot*; zie 4.2.4) zijn mogelijk daaraan toe te schrijven. De overeenkomsten zijn een uitvloeisel van de nauwe contacten tussen beide taalgemeenschappen, die al minstens sinds de Romeinse tijd voortdurend deel hebben uitgemaakt van tweetalige politieke structuren. De scheiding van de Nederlanden omstreeks 1600 heeft in het Zuiden de invloed en de impositie van het Frans nog versterkt.

De meeste sjwapartikels zijn niet erg oud. Hun ouderdom verschilt van woord tot woord. Het bijwoord *er* dateert pas van de zeventiende eeuw (zie 4.1). De verdoeffing van de persoonlijke voornaamwoorden *me, ge, ze, we* komt verrassend genoeg in het Middelnederlands nog niet voor (Van Loey, 1964, pp. 33-34). Geen enkel sjwapartikel is ouder dan het Vroegmiddelnederlands. Dat laatste is af te leiden uit het oudste Nederlandse zinnetje van iets vóór 1100. Alle volledig onbeklemtoonde klinkers worden er zonder uitzondering <a> gespeld: *hebban, olla, uogala, nestas, haggunnan, hinase, enda, unbīdan*. De veralgemeende spelling <a> geeft aan dat de sjwa reeds foneem geworden is. Hij heeft zich echter op dat ogenblik nog geen meester gemaakt van de pronomina, die nog als *hit* (*hinase* < **hit ne sī*) en *wē* werden uitgesproken (Van Loon, 1995; 2014, p. 180). De sjwa in functiewoorden kwam nog niet voor.

Het oudste grammaticale sjwapartikel is wellicht het bepaald lidwoord *de*, dat ontstond uit het aanwijzend voornaamwoord *thē*. Het grafeem <-e> is uiteraard geen voldoende betrouwbaar criterium aangezien het evengoed voor een gespannen voorvocaal kan staan. Vroegmiddelnederlandse lidwoordnamen als *jan de backere, peter de smet* enz., die niet langer verwijzen naar het vermelde beroep en soms ook al erfelijk zijn, bewijzen echter dat het lidwoord in het Vlaams al aan het eind van de dertiende eeuw tot *də* was verdoeft en zijn deiktische kracht had verloren (Van Loon, 1981a, pp. 292-320; Berteloot, 1984). In de andere gewesten greep de verdoeffing pas later plaats. In het zuid-oosten van het taalgebied behield het (mannelijke) lidwoord *der* lang zijn deiktische functie, zoals nog steeds het geval is in het Duits (Van Loon, 2014, pp. 68-70). Ook in Noord-Nederland werd het lidwoord nog lang met aanwijzende functie gebruikt. In Zuid-Holland bleef de uitspraak lang *die*, in Noord-Holland en Oost-Nederland *dee*. Uit 17^e- en 18^e-eeuwse spellingen als *dee*, maar ook *tee* ‘te’, *bee-*, *gee-*, *veer-* voor de prefixen *be-*, *ge-*, *ver-* is op te maken dat de vocaal in die morfemen in Holland nog met palataal timbre werd uitgesproken (Caron, 1952; Nobels e.a., 2011; Van Bree, 2014, p. 197). Een verre naklank daarvan is mogelijk nog te vinden aan het einde van de negentiende eeuw. Jakob Verdam vermeldt omstreeks 1885 in het tweede deel van

het Middelnederlandsch Woordenboek (pag. 90) dat het Middelnederlandse lidwoord nog als *dee* is uit te spreken ‘*gelijk het volk nog heden doet, als het boeken leest of psalmen zingt*’ (Heeroma, 1959-60, p. 191).

Schönfeld (1964, pp. 141, 296) en Heeroma (1959-60, pp. 199-200) hebben opgemerkt dat *he* als enige persoonlijk voornaamwoord niet deelneemt aan de verdoeffing tot sjwa, in tegenstelling tot de overige voornaamwoorden (*mij/mə, gij/gə, jij/jə, wij/wə, zij/zə*). Schönfeld schreef het toe aan ‘fonetische bezwaren’, waarmee hij wellicht doelde op een onvoldoende volume of op het gevaar voor een stamgeluid /hə/. Heeroma heeft er echter op gewezen dat in de Oost-Nederlandse dialecten /-ə/ wel gebruikelijk is. Het betreft echter een encliticum, geen zelfstandig partikel. Heeroma veronderstelt dat het huidige *heeft-ie*, dat vrij recent is, daaruit als een ‘plusfoneem’ is ontstaan (zie echter 5.3). Een andere dialechteigenaardigheid is dat de Zuid-Nederlandse dialecten de sjwa in de onderwerpspronomina vóór een klinker (of *h-*) elideren (*z’hebben, w’hebben, g’hebt, w’eten* ‘we eten’), terwijl dat in het Noorden niet gebruikelijk is (**j’hebt, *j’eet*).

7. BESLUIT: EEN VERVOLG OP DE FAND?

Met het verschijnen van de laatste grote dialectatlassen (FAND, 1998-2005) lijkt het alsof de Nederlandse dialecten fonologisch definitief zijn beschreven en nu voorgoed als erfgoed mogen worden opgeborgen. Het onderzoek van alleen de sjwa maakt duidelijk dat de dialectfonologie van de bijtonige en onbeklemtoonde lettergrepen nog geheel moet worden geschreven. Het betreft de regionale variatie in de realisatie van de epenthetische sjwa en nog meer van de reductiesjwa. Aanzetten voor de studie van de epenthetische sjwa zijn De Schutter (1975), Stroop (1988), FAND (2005, pp. 384-387), Taeldeman & De Wulf (2010), Reker & Van den Berg (2004). Voor het timbre van de pretonische vocalen zijn er de studies van Stroop (1974) en vooral Kloots (2003 en passim). Het onderzoek van de posttonische vocalen ligt nog grotendeels braak. Hetzelfde geldt voor suprasegmentele verschijnselen als enclitische verbindingen (*w’hebben*; zie hst. 6) en prosodische verschillen (zie 5.2.1-2). Het onderzoek naar dat laatste verschijnsel is geen eenvoudige onderneming. Het vergt nauwkeurige meetapparatuur en een getraind muzikaal gehoor. Het wordt bemoeilijkt door het feit dat de intonatieverschillen tussen de dialecten niet-distinctief zijn. Zelfs in de Limburgse en Rijnlandse dialecten, waar de intonatie wel distinctief is, is dat laatste slechts betrekkelijk laat ingezien (zie daarover Goossens, 2017, pp. 130-139).

Bibliografische verwijzingen

- Basbøll, Hans** (1988). 'Sur l'identité phonologique du schwa français.' In Verluyten, 1988 (pp. 15-40).
- Berteloot, Amand** (1984). 'Die niederländischen *de*-Namen und die Entwicklung des bestimmten Artikels im Mittelniederländischen. Zu einer Hypothese Jozef van Loons.' *Zeitschrift für Dialektologie und Linguistik* 51, 356-359.
- Blancquaert, Edgard** (1936). 'Noord- en Zuidnederlandsche schakeeringen in de Beschaafd-Nederlandsche uitspraak.' *Verlagen en Mededelingen KANTL* 1936, 597-612.
- Blancquaert, Edgard & Pée, Willem** (1969). *Praktische uitspraakleer van de Nederlandse taal*. Antwerpen.
- Booij, Geert** (1981). *Generatieve fonologie van het Nederlands*. Utrecht: Spectrum.
- Booij, Geert** (1981-82). 'Fonologische en fonetische aspecten van klinkerreductie.' *Spektator* 11, 295-301.
- Bourciez, Édouard & Jean** (1967). *Phonétique française*. Parijs: Klincksieck.
- Campbell, Alistair** (1959). *Old English Grammar*. Oxford.
- Caron, Willem** (1952). *De reductievocaal in het verleden: een beschouwing over mededelingen van Lambert ten Kate en Petrus Montanus aangaande de uitspraak van den zwakbeklemtoonden klinker in het Nederlands*. Groningen: Wolters.
- Chomsky, Noam & Halle, Morris** (1968). *The Sound Pattern of English*. New York.
- Cohen, Anthony, C.L. Ebeling, K. Fokkema & A.G.F. van Holk** (1961). *Fonologie van het Nederlands en het Fries*. Den Haag.
- Collier, René & F.G. Droste** (1977). *Fonetiek en Fonologie*. Leuven: Acco.
- Debrabandere, Frans** (2004). 'Voortonige versterking in het West-Vlaams.' In De Caluwe, Johan e.a. (red.). *Taeldeman, man van de taal, schatbewaarder van de taal* (pp. 387-390). Gent.
- De Groot, Albert W.** (1962). 'De wetten der fonologie en hun betekenis voor de studie van het Nederlands.' *TNTL* 79, 225-243.
- De Schutter, Georges** (1975). 'De plaats van de /ə/ in een fonologische beschrijving van het Nederlands.' *Leuvense Bijdragen* 64, 173-202.
- De Tollenaere, Félicien** (1964). 'Naar aanleiding van ZOVla. *veulie*.' *TT* 16, 76-81.
- Devos, Magda** (1978). 'Raket, roket, riket, rinket.' *TNTL* 94, 25-66.
- FAND: Fonologische Atlas van de Nederlandse Dialecten** (4 dln.). (red. Chris De Wulf, Jan Goossens, Johan Taeldeman en Geert Verleyen). Gent 1998-2005.
- Fudge, Eric** (1975). 'English word stress: an examination of some basic assumptions.' In Goyvaerts, Didier & Pullum, Geoffrey (1975). *Essays on the Sound Pattern of English* (pp. 277-233). Gent.
- Goossens, Jan** (2008). 'Dialectgeografische grondslagen van de Nederlandse taalgeschiedenis.' *HKCTD* 80, 33-258.

- Goossens, Jan** (2017). 'De oorsprong van de Rijnlands-Limburgse tweetonigheid.' *HKCTD* 89, 129-186.
- Haspelmath, Martin, Matthew S. Dryer, David Gil & Bernard Comrie** (2005). *The World Atlas of Language Structures*. Oxford.
- Heeroma, Klaas H.** (1959-1960). 'De *ie* als plus-foneem van de reductievocaal.' *TNTL* 77, 187-202.
- Hinskens, Frans & Van Oostendorp, Marc** 2018. 'Een ongermaans stukje Afrikaanse fonologie: de tonische sjwa.' In T. Colleman, J. De Caluwé e.a., *Woorden om te bewaren. Huldeboek Jacques van Keymeulen* (pp. 583-591). Gent.
- Hoebeke, Marcel** (1968). *De middeleeuwse oorkondentaal te Oudenaarde*. Gent: KANTL.
- Jones, Daniel** (1950). *The Phoneme: Its Nature and Use*. Cambridge: Heffer.
- Kloots, Hanne, De Schutter, Georges, Gillis, Steven, Swerts, Marc** (2002). 'Sjwa-insertie in eindclusters: variatiepatronen in het Standaardnederlands.' *Nederlandse Taalkunde* 7, 97-126.
- Kloots, Hanne, de Schutter, Georges, Gillis, Steven & Swerts, Marc** (2003). 'Klinkervariatie in het Standaardnederlands: Mooment, momment, mement of 'ment.' *Neerlandia* 107, 30-31.
- Kloots, Hanne** (2005). *Vocaalreductie in het Standaardnederlands in Vlaanderen en Nederland* (proefschrift). Antwerpen.
- Kloots, Hanne, Gillis, Steven & Verhoeven, Jo** (2009). 'Merk toch hoe sterk. Sjwa-insertie in gesproken Standaardnederlands.' *Nederlandse Taalkunde* 14, 45-65.
- Kloots, Hanne & Gillis, Steven** (2011). 'Gespannen en ongespannen klinkers aan het syllabe-einde. Een overzicht van 25 jaar Antwerps onderzoek op het terrein.' *Verlagen en Mededelingen KANTL* 121, 129-154.
- Kloots, Hanne, Gillis, Steven, De Maeyer, Sven, Verhoeven, Jo** (2012). 'De duur van de svarabhaktivocaal in het Standaardnederlands.' *TNTL* 128, 3-19.
- Koopmans-van Beinum, F.J.** (1982) 'Akoestische en perceptieve aspecten van klinkercontrastreductie en de rol van de fonologie.' *Spektator* 11, 284-294.
- Kooij, Jan & Van Oostendorp, Marc** (2003). *Fonologie. Uitnodiging tot de klankeer van het Nederlands*. Amsterdam: AUP.
- Kyes, Robert** (1983). *Dictionary of the Old Low and Central Franconian Psalms and Glosses*. Tübingen: Niemeyer.
- Lass, Roger** (1990). 'How to do things with junk: exaptation in language evolution.' *Journal of Linguistics* 26, 79-102.
- Lehiste, Ilse** (1970). *Suprasegmentals*. Cambridge (Mass.).
- Lievrouw-Coopman, Lodewijk** 1950-55. *Gents Woordenboek* (2 dln.). Gent.
- MAND: Morfologische Atlas van de Nederlandse dialecten II: Kaarten** (red. van Oostendorp, Marc; van den Berg, Boudewijn; van Reenen, Piet; Goeman, Ton; Koornwinder, Oele, Van Reenen, Anke). Amsterdam 2008.

- Martin, Willy** (1968). 'De verdoffing van gedekte en ongedekte e in niet-hoofdonige positie bij Romaanse leenwoorden in het Nederlands.' *Nieuwe Taalgids* 56, 162-181.
- Matthews, Peter H.** (1991). *Morphology*. Cambridge.
- Mayer, Hartwig** (1980). 'Altniederfränkische Orosiusglossen aus Corbie.' *Seminar. A Journal of Germanic Studies* 16, 203-207.
- Mitchell, Bruce** (1985). *Old English Syntax* (2 dln.). Oxford.
- Moormann, Julianus G.M.** (1932-1934). *De geheimtalen* (2 dln.). Zutphen. <dbnl.org/tekst/moor>.
- Morcinec, Norbert** (1963). 'De plaats van de reductievocaal in het Nederlandse foneemstelsel.' *Nieuwe Taalgids* 56, 223-224.
- Morin, Yves-Charles** (1988). 'L'ajustement du schwa en syllabe fermée dans la phonologie du français.' In Verluut, 1988 (pp. 133-189).
- Nijen Twilhaar, Jan** (1990). *Generatieve fonologie en de studie van Oostnederlandse dialecten*. Amsterdam.
- Nobels, Judith, Simons, Tanja & Van der Wal, Marijke** (2011). 'De reductievocaal in zeventiende- en achttiende-eeuwse sailing letters.' *Nederlandse taalkunde* 16, 103-119.
- Noske, Roland** (1988). 'La syllabification et les règles de changement de syllabe en français.' In Verluut, 1988 (pp. 43-87).
- Paardekooper, Piet** (1949). 'De foneemwaarde van de svarabhaktivokaal.' *Nieuwe Taalgids* 42, 74-84.
- Paardekooper, Piet** (1978). *ABN-Uitspraakgids*. Antwerpen.
- Pauwels, Jan-Louis** (1958). *Het dialect van Aarschot* (2 dln.). Brussel.
- Pauwels, Jan-Louis** (1965). *Verzamelde Opstellen*. Assen.
- Pée, Willem** (1936-1938). *Dialectgeographie der Nederlandsche diminutiva* (2 dln.). Gent.
- Pilch, Herbert** (1964). *Phonemtheorie*. Basel-New York: Karger.
- PLAND**: *Plantennamen in de Nederlandse Dialecten* (red. Brok, Har & Kruijsen, Joep. Amsterdam 2006).
- Reker, Siemon & Van den Berg, Boudewijn** (2004). 'De sjwa in zwakke context – registreren en registeren voor RND en FAND.' In De Caluwe e.a. (red.). *Johan Taeldeman. Schatbewaarder van de taal* (pp. 711-735). Gent.
- RND**: *Reeks Nederlandse Dialectatlassen*. Red. Blancquaert, Edgard & Pée, Willem (16 dln.). Antwerpen-Malle 1925-1982.
- Roelands, Karel** (1959). 'Voortonige versterking.' *Taal en Tongval* 11, 230-236.
- Sanders, Willy** (1971). (*Expositio*) *Willerammi Eberspergensis Abbatis* (mit Glossar). München: Wilhelm Fink.

- Schönfeld, Moritz & Van Loey, Adolphe** (1964). *Historische grammatica van het Nederlands*. Zutphen: Thieme.
- Stevens, André** (1978). 'Structuur en historische ondergrond van het Haspengouwse taallandschap.' *Mededelingen van de Vereniging voor Limburgse Dialect- en Naamkunde* 9. Hasselt.
- Strang, Barbara** (1970). *A History of English*. London: Methuen.
- Stroop, Jan** (1974). 'Iets over de uitspraak van de protonische vokaal in Romaanse leenwoorden.' *Nieuwe Taalgids* 67, 314-330.
- Stroop, Jan** (1988). 'Twee soorten schwa in de zuidelijke dialecten en het Nederlands.' *TNT* 104, 52-69.
- Taeldeman, Johan** (1978). *De vokaalstructuur van de Oostvlaamse dialecten. Bijdragen en Mededelingen van de Dialectencommissie*. Amsterdam.
- Taeldeman, Johan** (1985). *De klankstructuur van het Gentse dialect*. Gent.
- Taeldeman, Johan & De Wulf, Chris** (2010). 'Niet-suffigale eind-sjwa's in de Vlaamse dialecten.' In Decaluwe, Johan & Jacques Van Keymeulen (red.). *Voor Magda. Artikelen voor Magda Devos bij haar afscheid van de Universiteit Gent* (pp. 591-611). Gent.
- Taeldeman, Johan** (2013). 'The southwestern dialect area.' In Hinskens, Frans 2013. *Language and Space 3: Dutch* (pp. 150-173). Berlijn – New York.
- Taeldeman, Johan** (2016). 'Onbeklentoond *-ie(s)* in plaats van *-ən(s)* in enkele Zuid-Vlaamse dialecten.' *Verslagen & Mededelingen van de KANTL* 126, 301-315.
- Tranel, Bernard** (1988). 'À propos de l'ajustement de *e* en français.' In Verluyten, 1988 (pp. 89-131).
- Trommelen, Mieke** (1984). *The Syllable in Dutch*. Dordrecht.
- Van Bergem, Dick** (1995). *Acoustic and lexical vowel reduction*. Amsterdam.
- Van Bree, Cor** (2014). *Historische grammatica van het Nederlands* (2^e uitgave, eigen beheer). Leiden.
- Van Coetsem, Frans** (1953). 'De anorganische *r* in *stermijn*, *stramijn*.' *Nieuwe Taalgids* 46, 334-337.
- Van Coetsem, Frans** (2000). *A General and Unified Theory of the Transmission Process in Language Contact*. Heidelberg: Carl Winter.
- Van Dantzig, Branco** (1932). 'Das Svarabhakti-Phänomen in der niederländischen Sprache.' *Archives néerlandaises de phonétique expérimentale* VII (pp. 52-63).
- Van den Berg, Berend** (1958). 'De svarabhaktivokaal als dialektcriterium.' In *Album Edgar Blancquaert* (pp. 175-178). Tongeren.
- Van den Berg, Berend** (1972). *Foniek van het Nederlands*⁶. Den Haag: Van Goor.
- Van den Berg, Boudewijn**. Zie Reker.

- Van de Velde, Freek** (2018). 'Iterated Exaptation.' In Booij, Geert (ed.). *The Construction of Words. Advances in Construction Morphology* (pp. 519 – 544). Dordrecht: Springer.
- Van Ginneken, Jacobus** 1934-35. 'Taalkaart: Erwt.' *Onze Taaltuin* 3, 30-31.
- Van Loey, Adolphe** (1964-1965). *Middel nederlandse spraakkunst* (2 dln.). Groningen-Antwerpen.
- Van Loon, Jozef** (1980). 'Morfeemgeografie van de Nederlandse herkomstnamen.' *Naamkunde* 12. Ook <www.dbnl.org/tekst/loon006morf01>
- Van Loon, Jozef** (1981a). *Bijdrage tot de morfeemgeschiedenis en -geografie der Nederlandse toenames*. Kortemark-Handzame: Familia & Patria.
- Van Loon, Jozef** (1981b). 'De betekenis van toponymische samenstellingen.' *Naamkunde* 13, 131-187.
- Van Loon, Jozef** (1995). 'Een Laatoudnederlands sjibbolet.' *Taal en Tongval* (Themanummer 8), 67-90.
- Van Loon, Jozef** (1996). 'Familiennamengeographie und -morphologie.' In: E. Eichler e.a. (red.). *Namenforschung. Ein internationales Handbuch zur Onomastik* (pp. 1153-1163). Berlijn/New York: De Gruyter.
- Van Loon, Jozef** (2005). *Principles of Historical Morphology*. Heidelberg: Carl Winter.
- Van Loon, Jozef** (2014). *Historische Fonologie van het Nederlands*. Antwerpen.
- Van Loon, Jozef** (2017). *Lo, Donk, Horst. Taalkunde als sleutel tot de vroege middeleeuwen*. Gent.
- Van Loon, Jozef** (2019). 'De riviernaam Rupel en het toponiem Rupelmonde.' *HKCTD* 91 (te versch.).
- Van Oostendorp, Marc** (1995). *Vowel Quality and Phonological Projection*. Tilburg.
- Van Oostendorp, Marc** (1997). 'Enkele eigenschappen van de Nederlandse sjwa.' *Nederlandse Taalkunde* 2, 3-13.
- Van Oostendorp, Marc** (2000). *Phonological Projection. A Theory of Schwa in Optimality Theory*. Berlijn: Mouton-de Gruyter.
- Van Oostendorp, Marc**. Zie ook Kooij.
- Van Wijk, Nicolaas** (1939). *Phonologie. een hoofdstuk uit de structurele taalwetenschap*. Leiden.
- Verluyten, Sylvain Paul** (1988). *La phonologie du schwa français*. Amsterdam-Philadelphia: Benjamins.
- VG: Debrabandere, Frans, Devos, Magda e.a.** (2010). *De Vlaamse Gemeentena-men*. Leuven.
- VMNW: Vroegmiddelnederlands Woordenboek** (4 dln.). Leiden (2000). <<http://vmnw.inl.nl/search/>>.
- Viellard, Jeanne** (1927). *Le latin des diplômes mérovingiens*. Parijs.

- Visser, W.** (1997). *The Syllable in Frisian*. Amsterdam.
- Weijnen, Antoon** (1966). *Nederlandse dialectkunde*. Assen: Van Gorcum.
- Wilmanns, Wilhelm** (1899). *Deutsche Grammatik II: Wortbildung*. Straatsburg.
- Wrenn, Charles** (1957). *An Old English Grammar*. Londen: Methuen.
- Zwaardemaker, Hendrik & Eijkman, Leonard** (1928). *Leerboek der Phonetiek*.
Haarlem.